

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA JURIDICA ET POLITICA

Tomus VII.

Fasciculus 2.

PÓLAY ELEMÉR

JOGRENDSZEREK AZ ÓKORI RÓMÁBAN

SZEGED
HUNGARIA
1960

Az, hogy egy államon belül több jogrendszer létezzék, nem kizárt. Lehetővé teszi ezt a rabszolgatársadalomban az a tény, hogy éles különbséget tesznek az állampolgárok és az állampolgársággal nem rendelkező szabad alattvalók között, a feudalizmus idején pedig a közismert partikularizmus. A kapitalizmusban ez már kevésbé lehetséges, ui. az ott érvényesülő formális jogegyenlőség, továbbá a csúcspontját éppen a kapitalizmusban elérő áru-termelés a jognak külön rendszerekre való széttagoltságát nem tűri. A szocializmusban vitátlanul egyetlen és egységes jogrendszer létezik *egy államban*.

Annak a kérdésnek vizsgálatánál azonban, hogy egy rabszolgatartó, vagy hűbéri államban több jogrendszer létezik-e, nagyon óvatosan kell eljárunk. Aligha beszélhetünk így pl. a Római Birodalomban élő külön szíriai jogrendszerről csak azért, mert az iu. V. században speciális családi és öröklési jogi szabályok uralkodtak Syriában az ún. szíriai jogkönyv alapján. *Jogrendszerről beszélni ui. csak akkor lehet, ha az adott jogszabálykomplexum egy állammá szervezett, vagy egy államon belül egységessé szervezett embercsoport minden, vagy legalább is legtöbb életviszonyát rendezi.* Így pl. a feudális államban egy adott város jogkönyve annak egész jogrendszerét tartalmazta, hiszen a polgárok úgyszólván minden életviszonyát (a város és a polgárok közti viszonyokat, tehát az igazgatás, büntetés viszonyait, nemkülönben a polgárok egymásközti vagyoni, családi viszonyait) szabályozta. Persze ha egy adott államon belül több jogrendszer él, azok nem lehetnek elszigeteltek egymástól. Közöseknek kell lennie bennük legalább a politikai-jogi alapelveknek, s kapcsolatban kell állaniuk egymással azon jogintézményeken keresztül, amelyek a központi államhatalom irányító szerepét biztosítják (így pl. a római központi hatalom legfőbb jogintézményei, amelyek az ún. birodalmi jog sajátjai voltak, a peregrinusokra is vonatkoznak, s így a peregrinus jogrendszerek ezeken keresztül kapcsolódtak a birodalmi joghoz.).

I.

1. Római jog alatt legtágabb értelemben a római államhatárokon belül érvényes akár római, akár idegen eredetű, akár a római jogalkotó szervek által létrehozott, akár a római központi hatalom által hatályában továbbra is fenntartott, de a római hódítás előtti időből származó jogot kell értenünk. Így volt pl. hazánkban a felszabadulásig érvényesülő ún. osztrák jog valójában magyar jog.

Ezek szerint római jog volt:

az ősi *civiljog*,
a *ius honorarium* (bár eredetét tekintve nagyrészt idegen volt),
a *provinciális jog*, amelyet Róma jogalkotó tényezői készítettek a tartományok nem polgár alattvalói számára, s
a *peregrin jog*, amely Róma akaratából változatlanul tovább élt bizonyos részeiben a római hódítás után is. Római jog volt ez utóbbi azért, mert a római állam uralkodó osztályának akarata hagyta meg létét akkor is, midőn a kérdéses terület a római birodalom részévé vált.

Az ősi civiljog és a *ius honorarium* azonban mégis különbözik a szintén római jognak tekintendő — a római hódítás után is megmaradó — peregrin jogtól. Ez a különbség abban rejlik, hogy amíg az első kettőt mindig Róma jogalkotásra hivatott szervei (a népgyűlések, szenatusz, a praetorok, majd a császárok) teremtték meg, s ennél fogva intézményeikben, azok struktúrájában sokszor bizonyos kapcsolat, egység van (pl. a civiljogi perrend, éppúgy kettéosztott, mint a praetori perrend, s egyaránt a praetor és az esküdtbíró folytatják le az eljárást), addig a peregrin jog intézményei eredetüket általában a római uralom előtti időből vették. Továbbá az előbbi joganyagtól többnyire strukturálisan, alapvető és részletsajátosságaikban is eltértek (pl. a jegyzőségek szerepe a polgári joggyakorlatban csak a hellén jogterületen volt ismeretes, a civiljog és a *ius honorarium* nem, ill. csak igen kis mértékben engedte érvényesülni a hellén-peregrin joggal szemben az írásbeliséget; a telekkönyv intézménye csak a hellénizált Egyiptom peregrin jogában volt ismeretes stb.).

Emellett elválasztotta az ősi civile-t, a *ius honorarium*ot és a provinciális jogot a Római Birodalomban élő peregrin jogoktól az is, hogy az előbbieket csak akkor nyertek alkalmazást, ha az adott életviszonyban szereplő mindkét, de legalább is az egyik fél római polgár volt, vagy pedig mindkét fél peregrinus volt ugyan, de nem saját provinciájuk városi, vagy községi bírósága előtt, hanem római bírói forum előtt álltak jogvitában.¹

Azon időtől kezdve tehát, hogy Róma, a városállam hatalmát valamilyen módon (szerződés, hódítás és ezt követőleg adott provinciái, városi, vagy községi rendtartás stb.) más államokra kiterjesztette, s birodalomná alakulása után is, *állandóan megvolt a lehetősége annak, hogy egymásmellett álljon a szűkebb értelemben vett római jog és a tágabb értelemben véve ugyancsak római jogot jelentő peregrinus jog.*

2. Kérdés ezek után, hogy a történeti fejlődés különböző fázisaiban valóban jelentkezett-e ilyen kettősség a római jogfejlődésben, s ha igen, milyen mértékben?

A kérdés tanulmányozásánál abból kell kiindulnunk, hogy Róma az uralma alá vont államokat (városállamokat) az esetek legtöbbszörében nem csatolta formálisan saját területéhez, hanem azokkal valamilyen szövetséget kötött, amelyre vonatkozó szerződés megszüntette a Rómával szerződő állam önálló hadüzeneti és hadviselési, valamint az önálló külpolitika vitelére való jogát, tehát gyakorlatilag politikai önállóságát. Egyebekben azonban az állam néha megtarthatta saját közigazgatását, alsóbb fokon saját eljárási jogi szabályait és saját családi és vagyonjogát. Persze Róma gyakran oktrojált rá egy államra, vagy a szerződést kötő állam egyes városaira egy római elgondolások

¹ Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte* (Köln—Graz. 1956.). 46. 1.

szerint, Rómában kreált városi közigazgatási és bírósági rendtartást² (a város régi családi és vagyoni joga rendszerint ekkor is érintetlenül megmaradt).³

A szűkebb értelemben vett római jog és az idegen jogok egymásmelletti futásának vizsgálatát három egymást követő korszakban kell megejtenünk. E korszakokat jogszabályok választják el egymástól, amelyek a római polgárjog kiterjesztéséről szólnak, s ezért a folyamatban döntő fordulatot jelentenek.

Az egyik mérföldkő az ie. 90-ben, a latin szövetség bekebelezése után hozott lex Julia, amely a római polgárjogot Itália összes szabad római alattvalójára, a másik a constitutio Antoniniana (iu. 212.), amely ezt a birodalom valószínűleg minden szabad lakosára kiterjesztette. Ennek folytán a következő korszakokat kell vizsgálnunk:

- a) Róma latiumi hegemoniájától a lex Julia-ig terjedő korszakot,
- b) a lex Julia-tól a constitutio Antoniniana-ig terjedő időt, s
- c) a constitutio Antoniniana után következő korszakot.

II.

1. Róma a hatalma alá vont *italiai városokat* különböző elbánásban részesítette, mint arra Festus (De verb. sign. 127.) utal. E szerint:

»Municipium id genus hominum dicitur, qui cum Romam venissent neque cives Romani essent, participes tamen fuerunt omnium rerum ad munus fungendum una cum Romanis civibus praeterquam de suffragio ferendo aut magistratu capiendo; sicut fuerunt Fundani, Formiani, Cumani, Acerrani, Lanuvini, Tusculani, qui post aliquot annos cives Romani effecti sunt. Alio modo cum id genus hominum definitur, quorum civitas universa in civitatem Romanam venit, ut Aricini, Caerites, Anagnini. Tertio, cum id genus hominum definitur, qui ad civitatem Romanam ita venerunt, ut municipia essent sua cuiusque civitatis et coloniae, ut Tiburtes, Praenestini, Pisanes, Urvinates, Nolani, Bononienses, Placentini, Nepesini, Sutriti, Locrenses.«

Az első tételben oly városról van szó, amelynek polgárai a római polgárjogot nem kapták meg, csupán ha Rómában laktak (vagy tartózkodtak?), osztoztak a római polgárokkal a rájuk rótt közterhekben, s azok jogai is megillették őket, kivéve az aktív és passzív választójogot. E kategóriába tartozó városok ezek szerint megtartották régi jogaikat, azaz ha polgáraik nem Rómában éltek, érvényes volt rájuk a tétel, hogy »suis moribus legibusque uti« (Gell. 16. 3. 4.). Ez lényegében azt jelentette, hogy e városok polgárai Rómában az illető város és Róma közt létrejött államközi szerződés alapján Róma vendégbarátságát (hospitium) élvezték. Városállamuk tehát maga Róma szövetségese lett, de egyébként (eltekintve attól, hogy e városállamok a szerződés alapján rendszerint elvesztették önálló szerződési és hadviselési jogukat Róma és minden más állam viszonylatában, ez Rómára szállt, vagy e jogaik legalábbis megcsorbultak) otthon saját hazai joguk szerint éltek. Ez a hazai jog minden életviszonyukat szabályozta (belső igazgatás, rendészet, család-, va-

² Lübtow: Das Römische Volk (Frankfurt a/M. 1955.). 644. 1.

³ Az itáliai városokra nézve mondja Gellius (Noct. Att. 16. 13. 6.) hogy: »legibus suis et suo iure uti«.

gyoni viszonyok). Mégis a szerződés az ilyen államot is — a fenti két jog elvesztése, vagy csorbulása útján — Róma fennhatósága alá hajtotta. Ez pedig azt jelentette, hogy az ezen államban érvényesülő jogszabályok összessége nem római polgárok összes életviszonyait rendező római jog részeivé vált. Ilyen városállamok voltak Festus szerint: Fundi, Formiae, Cumae, Acerrae, Lanuvium és Tusculum. Meg kell azonban jegyezni, hogy azt a tényt, miszerint Festus ezeket az ún. polisokat a municipumok egyik csoportjába sorolja, csupán az indokolja, hogy ezek egy bizonyos időben (ie. IV. sz.) római polgárjogot nyertek. Persze ezzel a római polgárookra nézve érvényes jogrendszer rájuk, ill. polgáraikra is kiterjedt, s így régi jogrendszerük megszűnt, vagy legalábbis csak bizonyos részeiben maradt meg.⁴ *Ez időpontig azonban e városok nem tekinthetők municipiumoknak, hanem ún. civitates foederatae-nak.* A municipium ui. olyan város volt, amely maga (vagy polgárai, vagy azok egy része) teljes, vagy részleges római polgárjogot nyert. (Ide sorozható még Neapolis is, amely midőn a többi civitasok municipumokká lettek, akkor is megtartotta görög »alkotmányát«, a görög hivatalos nyelvet és a görög címekeket.)

A Festus által említett második csoport esetében a város a maga egészében (civitas universa) megkapta a római polgárjogot. Ez azt jelentette, hogy ezáltal polgárai is római polgárokká váltak, tehát ezentúl összes életviszonyaikat a római polgárookra érvényes római jogrendszer szabályai rendezték. A Rómával kötött szerződés lényegében megszüntette a helyi jogrendszert,⁵ ha csak bizonyos maradványai annak nem éltek tovább.

A harmadik kategóriában Festus oly városok polgáiról beszél, akik személyenként kapták meg bizonyos érdemeikért a római polgárjogot, de emellett polgárai maradnak saját városuknak is. Tekintettel azonban arra, hogy Róma e városokra saját alkotású közigazgatási rendszert, szervezetet kényszerített, a város polgárainak csak a vagyoni és családjogi viszonyai, s ezek közül is rendszerint csak bizonyos legszemélyesebb jellegű viszonyai bíráltattak el helyi jog szerint (cselekvőképesség, jogképeség, esetleg házassági vagyoni jogi kérdések). Hogy azután konkrét esetben a kérdés hogyan alakult, erre nézve kétféle támpontunk lehet. Róma — mint általában az ókori rabszolgatartó államok — az egyes alattvalók vagyoni-, családi jogvitáinak elbírálásánál a *személyiség elvét* juttatta előtérbe. E szerint pl. Nepes város polgára, aki egyben római polgár is lett, mind saját városának fórumai előtt, mind pedig Rómában kívánhatta azt, hogy jogvitáit saját városának joga szerint bírálják el, de azt is kívánhatta, hogy mindkét fórum a római polgárookra érvényes jogszabályok szerint döntsön (ez persze gyakorlatilag főleg a jog- és cselekvőképesség, házassági-, családjogi-, öröklési jogi viták tekintetében valósulhatott meg, más esetekben ui. döntően befolyásolta a választási jogot az, hogy az ellenfél római polgár, saját városának, vagy idegen városnak polgára). Ugyanakkor azonban előtérbe került a másik momentum is. A hazai jog alkalmazását, ui. gyakorlatilag az ilyen polgár inkább csak városa bírói fóruma előtt kívánhatta eredménnyel, a római fórumok ti.

⁴ Mommsen: Römische Staatsrecht (Leipzig. 1887.). III. k. 232. és 235. l. — Karlowa: Römische Rechtsgeschichte (Leipzig. 1885.). I. k. 295. és k. 1. — Körnermann: »Municipium« címszó alatt. Realencyklopedie (= RE) 16. k. 570. és k. hasábk. — Lübtow id. m. 637. l.

⁵ Binder: System der Rechtsphilosophie. 1937. 46. l. — Lübtow id. m. 638. l.

— mint erre Kunkel⁶ rámutat — »sem az alattvalók hazai jogainak pozitív normáit nem ismerték, sem nem voltak abban a helyzetben, hogy egy számkra idegen jogrendszert alkalmazzanak, sőt erre nem is voltak hajlandók«. Ugyanez állott megfordítva is. Az ilyen polgárára saját városának fóruma csak akkor alkalmazta a római polgárookra érvényes jogrendszer szabályait, ha azokat maga is ismerte. A personalitás elve tehát a gyakorlatban csak bizonyos töréssel érvényesülhetett. Az e kategóriába sorozható városok — mint Festus mondja — Tibur, Praeneste, Pisa, Urvi, Nola, Bononia, Placentia, Nepes, Sutrium, Locri.

2. Az említett municipiumok hármaskategORIZÁLÁSA mellett Festus olyan itáliai város csoportokról is szól, amelyekhez tartozó városokat *praefecturae*-nak nevezték azért, mert Róma e városokba praefectusokat küldött, akik ott a bíraskodást, esetleg a közigazgatási is irányították. E forráshely szerint (De verb. sign. 233.):

»Praefecturae eae appellabantur in Italia, in quibus et ius dicebatur et nundinae agebantur; et erat quaedam earum res publica, neque tamen magistratus suos habebant in qua his legibus praefecti mittebantur quodannis, qui ius dicerent. Quarum genera fuerunt duo:

alterum, in quas solebant ire praefecti quattuor, qui viginti sex virum numero populi suffragio creati erant, in haec oppida: Capuam, Cumas, Casilinum, Volturum, Liternum, Puteolos, Acerras, Suessulam, Atellam, Calatiam;

alterum, in quas ibant, quos praetor urbanus quodannis in quaque loca miserat legibus, ut Fundos, Formias, Caere, Venafrum, Allifas, Privernum, Anagninam, Frasinonem, Reate, Saturniam, Nursiam, Arpium aliaque complura.

Az idézet első tételéből az alábbiak tűnnek ki. Az itáliai városok egy részébe Rómából praefectusokat küldtek, okikről az egész várost nem municipiumnak, hanem praefectura-nak nevezték. Az első tétel második mondatából az tűnik ki, hogy némely ilyen praefecturának semmiféle saját magistratusa nem volt, egyeseknek viszont saját magistratusai is lehettek, akik a Rómából küldött praefectus mellett működtek. Miután pedig a praefectus főfeladata a »ius dicere« volt, így a város esetleges saját magistratusainak hatásköre a város belső igazgatása maradt. Nyilvánvaló azonban, hogy a praefectus, még ha a városnak saját magistratusai is voltak, bizonyos igazgatási teendőket is végzett a városban, hiszen Róma akaratának ott ő volt a képviselője, s így bizonyos esetekben ő kellett, hogy ez akarat végrehajtója legyen. Mindebből az következik, hogy kétféle praefectura volt, éspedig:

olyan, amelyben a város saját magistratusai végezték a közigazgatást, a praefectus pedig a *iurisdictio*t gyakorolta, emellett azonban szintén végzett bizonyos igazgatási teendőket, amelyek Róma akaratának közvetlen végrehajtásából folytak, továbbá

olyan, amelyben a városnak saját magistratusai nem lévén, a város közigazgatását és a *iurisdictio*t teljesen a praefectus látta el, mint ezt Lübtow is feltételezi.⁷

A további forrásrésznek a bevezető résszel való kapcsolatából következőleg a városok azon csoportja, amelyre Festus azt mondja, hogy az oda

⁶ Kunkel id. m. 46. l.

⁷ Lübtow id. m. 461. l.

küldött 4 praefectust a város 26 tagú tanácsának sorába a városi lakosság beválasztotta, azokra a városokra vonatkozik, ahol a városnak saját magistratusai is vannak, míg a szöveg fenti harmadik része, mely szerint egyes városokba a praetor urbanus küldött ki praefectusokat, akik minden választás nélkül azonnal hivatalba léptek a városban, azon városokra vonatkozik, amelyekben nemcsak a iurisdictiot, de az egész közigazgatást a kiküldött római tisztviselő végezte, s amelynek természetesen saját magistratusai nem voltak.

3. *Vizsgáljuk meg ezután a kapcsolatot a municipiumok — Festus által említett — három és a praefecturák e két csoportja között.* Mindenekelőtt az állapítható meg, hogy a municipiumok első csoportja, amely a belső autonómiával rendelkező szövetséges városokat foglalja magába, kívül esik a praefecturák e két csoportján, sőt a municipiumokban is a polgárjog kiterjesztéséig. Problémát jelent azonban, hogy mind a városok ez első csoportjában, mind a praefecturák második csoportjában szerepelnek Fundi és Formiae városok, holott a kétféle városkategória kizárja egymást. Úgy véljük azonban, hogy eligazítást ad itt a városok első csoportjára nézve Festus az a kitétele, mely szerint a kérdéses városok polgárai idővel elnyerték a római polgárjogot (*post aliquot annos cives romani effecti sunt*). Nyilvánvaló tehát az, hogy a »municipium« címszó alatt Festus e két város polgárainak helyzetét abban az időben jellemzi, midőn még azok a polgárjogot nem nyerték el, míg a »praefectura« címszó alatt mondtak arra az időre vonatkoztak, midőn ez a tény már végbement. A praefecturák második csoportjában szerepelnek továbbá a municipiumok második csoportjában feltüntetett Caere és Anagnia városok. Ez a tény arra utal, hogy miután e városok, mint civitates universae (lásd Festusnál a »municipum« címszó alatt), megkapták a római polgárjogot, teljesen római közigazgatás és iurisdictio alá kerültek. Probléma az is, hogy Acerrae város a municipiumok első, s a praefecturák szintén első kategóriájában szerepel. Itt nyilvánvalólag megint az a helyzet, hogy miután Acerrae polgárai megkapták a római polgárjogot, a város praefecturává lett. Ebből azonban az is megállapítható, hogy a polgárosított lakosságú, eredetileg belső autonómiával rendelkező városok lakosságuk polgárosítása után, amennyiben praefecturákká váltak, vagy olyan praefecturák lettek belőlük, amelyekben továbbra is saját magistratus működött (Acerrae) vagy olyanokká váltak, amelyekben a közigazgatás is kizárólag Rómából küldött tisztviselő kezében volt (Caere, Anagnia).

Külön kérdésként merül fel még az, hogy bizonyos városok, amelyek saját pénzverési jogukból következtethetőleg belső autonómiát élvezhettek egy időben, mint Capua, Atella, Calatia, a praefecturák első csoportjában szerepelnek. A római praefectus kiküldése — még ha a városnak meg is maradt bizonyos mérvű közigazgatási önállósága — ellentmond az önálló pénzverési jognak. Feltehetőleg tehát itt is az lehetett a helyzet, hogy a korábban belső autonómiát élvező ezen városok idővel részleges, vagy teljes polgárjogot kaptak, s így praefecturákká váltak. Minden arra mutat, hogy Festus e két címszó alatt közölt városlistát megfelelő időbeli elhatároltság nélkül állította össze.

4. Ezek után közelebbről kell megvizsgálunk azt, hogy a fenti kategóriák közül melyek voltak azok, amelyekre nézve megállapítható, hogy Róma jogrendszerével párhuzamos jogrendszerük volt. Ezt az dönti el, hogy

Róma az egyes város (városállam)-csoportokban hogyan érvényesítette hatalmát.

a) Róma azoknak az államoknak, amelyekre hegemoniáját kiterjesztette ugyan, de őket kizárólag az önálló hadüzeneti- és szerződéskötési jogtól fosztotta meg a szövetségi szerződésben, teljes belső autonómiát biztosított (szövetséges államok).⁸ Ezek megtartották saját törvényeiket, törvénykezési szervezetüket, közigazgatásukat és pénzverési jogukat;⁹ *ebből következik önálló jogrendszerük.* Nyilvánvalólag ez volt a helyzet valamikor a Festus-féle első csoportba tartozó városoknál. Itt tehát nemcsak az eredeti vagyoni- és családjog maradt meg, hanem mindazon életviszonyokat szabályozó jog, amely életviszonyok a polgárok és a város között keletkeztek. E városokban, tekintettel arra, hogy azoknak a római hegemonia előtti közigazgatási szervezetük is megmaradt,¹⁰ Róma kormányzati intenciói csak mintegy közvetett úton érvényesültek.

⁸ Az azonban már nem volt kétszambó Róma szempontjából, hogy ezen városok polgárai más városok polgáraival (vagy ha nem voltak római polgárok, úgy Rómának polgáraival) milyen áruforgalmat bonyolítanak le. Erre utal az, hogy Róma megtiltotta minden szerződést olyan államok közt, amelyekre ő saját hegemoniáját kiterjesztette. Így pl. az i. e. 338-ban lefolytatott latin háború után, midőn a ius Latii megadásával ius commercii¹ és ius connubiit biztosított egyes latin városoknak, kizárta azt, hogy e városok egymással bármilyen szerződést kössenek, így olyat sem, amely kereskedelmi forgalmat biztosítana e városok egymásközi viszonylatában (Lübtow id. m. 645. l.). Ezt bizonyítja másrészt az, hogy római polgároknak idegenekkel kapcsolatban keletkező vagyoni jogi vitáiban, arra törekedett Róma, hogy e vitákat saját jogszolgáltató szervei elé vonja.

⁹ A teljes belső autonómiát élvező városok régi jogát minden valószínűség szerint a Róma szövetségi hálózatába való belépéskor városi jogkönyvben foglalták össze. E kodifikált városi jog főleg a város régi közigazgatási szervezetét és a személyi jogot rögzítette, mint azt Mommsen (Staatsrecht. III. k. 700. l.) kifejti. Az autonómia következménye volt az önálló büntető és polgári bírósági szervezet. Határozott adatunk van arra, hogy pl. Athén önálló büntető bírósággal rendelkezett (Tac. Ann. 2. 55.), de nyilvánvaló, hogy ez Itália egyes belső autonómiát megőrző városaira is állott. Hogy az autonóm városoknak önálló pénzverési joga is volt, erre utal az, hogy több itáliai szövetséges városban (Capua, Atella, Calatia) is vertek pénzt. Ezeket a pénzeket azonban rendszerint ott szerepelt a »Romano« felirat. Ennek római szempontból az a jelentősége volt, hogy Rómában csak azoknak a pénzeknek volt árfolyama, amelyeken a fenti kitétel szerepelt (Mommsen: Staatsr. III. k. 589. és 710. l.).

¹⁰ Hogy ezek az ősi — a római hegemonia előtt keletkezett — városi közigazgatási szervek melyek lehettek, ma már nagyon nehéz megállapítani. Némi támpontot látszik adni e téren egyrészt Livius (10. 13.3.), aki az etruszk városok princeps-eiről, mint azok felelős vezetőiről szól. Többet azonban e hivatal szervezetről, hatásköréről nem tudunk. Emellett vita van azon kérdés körül, hogy vajon egyes latin városokban, mint Tusculumban (CIL. XIV. 212.), vagy az etruszk Fidenae-ben (CIL. I. 2. 1709.) szereplő diktátor vajon nem ősi latin, ill. etruszk eredetű, s mint ilyen a római hódítás előtti időből származó, de a rómaiak által meg hagyott tisztség. Rosenberg (Der Staat der alten Italiker. 1913. 76. l.) etruszk eredetű intézménynek tartja. Ezzel szemben az újabb irodalom (Leifer: Studien z. antiken Ämterwesen. Klio. Beih. 23. 1931. 294. l. és Rudolph: Stadt und Staat im röm. Italien. Leipzig. 1935. 15. és k. l.) már arra az álláspontra helyezkedik, hogy Rómától átvett, ill. Róma által e városokban felállított magistraturáról van itt szó. E tisztség viselője azonban Rudolph okfejtése szerint aligha vihetett szerepet pl. Fidenae közigazgatásában, mert ez a város senatusának és duovirjeinek kezében volt. Tekintettel azonban arra, hogy ez utóbbi adatok Caesar municipalis törvényhozásának eredményeit tükrözik, mégis nincs kizárva az, hogy e városokban a diktátori tisztség ősi eredetű.

b) Ismét más városokban az volt a helyzet, hogy ezek részére Róma — meghagyva régi vagyoni- és családjogi intézményeiket (a »legibus suis et suo iure uti«¹¹ kifejezés legtöbbször ezt jelentette) — maga adott bizonyos városi közigazgatási rendtartást, melynek keretében Róma állapította meg a város közigazgatási szervezetét. Ilyen jogi helyzetben lehetett a Festus által harmadik kategóriába sorolt municipiumok csoportja. Adataink vannak arra, hogy Tibur (Corpus Inscriptionum Latinarum = CIL. XIV. 365.) és Praeneste (CIL. XIV. 288.) városokban már a latin szövetséges háború (ie. 388.) előtti időben két praetor irányította a közigazgatást s kormányozta a várost. Ez Rudolph¹² nézete szerint feltétlenül arra utal, hogy e városokban ún. alkotmányt Róma adott akkor, midőn szerződést kötött velük. Nyilvánvalólag ugyanez áll a Festus-féle harmadik csoport többi tagjaira is. Róma befolyását itt már a római mintát tükröző, s általa kreált közigazgatási szervezeten (a két praetor ez időben a két consul-nak felelt meg, sőt az elnevezés is azonos, mert a consulokat eleinte inkább praetoroknak nevezték) keresztül érvényesíti. Ez a közigazgatási szervezet nem a római befolyás előtti időről maradt, mégis speciálisan az egyes városok részére készítették, s így a tiburi, praenestei stb. közigazgatási jog e városok saját joga volt a nem római, hanem a római hódítás előtti időből származó vagyoni- és családi joggal együtt. A városok e kategóriájánál önálló jogrendszerrel beszélni azonban azért problematikus, mert a részükre adott »alkotmány« tulajdonképpen első megjelenése volt a római vidéki városi közigazgatási rendszernek.

c) A harmadik változat az volt, midőn Róma az autonóm közigazgatásnak csak töredékeit hagyta meg s bíraskodás céljából római tisztviselőt küldött ki a városba, aki rendszerint közigazgatási feladatokat is ellátott. Ez volt pl. az eset Clodii déletruriai városnál, ahol a Rómából küldött praefectus végezte a bíraskodást és valószínűleg a közigazgatás egy részét.¹³ Ugyanígy kormányozta Róma a Festus által említett praefekturák első kategóriáját. Ilyen esetekben Róma hatalma közvetlenül érvényesült a város irányításában, s a város eredeti jogszabályai legfeljebb az életviszonyok bizonyos kisebb körét (vagyoni- családi viszonyok) rendezték. Itt tehát külön jogrendszerrel még annyira sem lehet szólni, mint a b) kategóriánál. A bíraskodásban, közigazgatásban ui. római tisztviselők római jogot alkalmaznak, s legfeljebb bizonyos területen (jog- és cselekvőképesség, házassági és öröklési viszonyok) érvényesülnek még a régi anyagi szabályok, ha Róma a helyi városi hatóságoknak is hagyott bizonyos bíraskodási jogot.

d) Az utolsó kategóriát azok a városok képezték, amelyeknél a város egész irányítását, a közigazgatást a maga teljes egészében, a bíraskodást pedig nem a város által választott, hanem a praetor urbanus által kiküldött praefectus intézte. Ez azt jelentette, hogy a közigazgatási és eljárási jog, s a családi- és vagyoni jogi szabályok is rómaiak. Ez következik abból, hogy nem volt olyan saját magistratúrája a városnak, amely előtt a helyi családi- és vagyoni jog bizonyos szabályai alkalmazást nyertek volna. A praefectus ugyanis, mint kiküldött római tisztviselő nyilván nem vette a fáradságot magának, hogy a régi helyi szokásjogot tanulmányozza. Sőt az a mód,

¹¹ Gell. 16. 13. 6. — Lübtow (id. m. 641. l.) utal arra, hogy e kifejezés általában a magánjogra vonatkozik.

¹² Rudolph id. m. 15. l.

¹³ Mommsen: Staatsr. III. k. 797. és k. 1. — Lübtow id. m. 640. l.

ahogyan Róma ezeket a részben, vagy egészben polgárosított városokat kezelte, arra utal, hogy nem is tartotta kívánatosnak, hogy a praefectus' esetleg a helyi szokásjog egyes szabályait alkalmazza.

5. A fenti négy kategóriába azonban természetesen nemcsak a Festus által említett városok tartoztak. Festus ugyanis legtöbbször azokról a városokról írt felsorolást, amelyeket Rómához faji kapcsolatok, közös hagyományok, közös történelmi múlt, rokon, vallási-, társadalmi-, jogi intézmények, azonos, vagy rokonnyelv, régi békés érintkezés kapcsolt (Etruria, Latium, Sabinum, Campania városai), s így maguk a városok, vagy lakosságuk legkorábban kapták meg a csonka- vagy teljes római polgárjogot (Halbbürgerrecht — Vollbürgerrecht). Ehhez képest más itáliai városok is az említett négy kategória valamelyikébe tartoztak, hiszen maga az idézett forráshely is utal arra, hogy a felsorolás nem kimerítő (»quorum civitas universa in civitatem Romanam venit, ut...«; »ut Fundos, Formias... Arpinum, alique conplura«).

Összefoglalóan megállapítható tehát, hogy

az itáliai városok közül csak azoknál a belső autonómiát élvező szövetséges városállamoknál feltételezhető, hogy olyan saját jogrendszerrel rendelkeztek, amely párhuzamba volt állítható a szűkebb értelemben vett római jog rendszerével, amelyek eredeti jogát Róma egyáltalában nem érintette, ún. alkotmányt sem adott nekik, hanem őket csupán önálló szerződés-kötési és hadviselési joguktól fosztotta meg előbb-vagy utóbb, részben vagy egészben. Persze ennek ismét előfeltétele volt az, hogy polgáraik nem lettenek légyen római polgárjoggal felruházva, vagy legalábbis csak egyes polgáraik rendelkezzenek ilyennel. Ellenkező esetben ugyanis mi sem állta útját annak, hogy Róma saját közigazgatási jogát, valamint eljárási rendjét, és ezzel kapcsolatban anyagi jogi szabályait kisebb vagy nagyobb mértékben ne léptesse életbe a városban. Ilyenkor azután az illető város régi joga (az idegenjog) legfeljebb csak bizonyos töredékeiben maradhatott meg. E tény viszont önálló, a szűkebb értelemben vett római jogrendszerrel párhuzamosan érvényesülő idegen jog létének lehetőségét kizárta.

Persze tévedés volna azt hinni, hogy a szűkebb értelemben vett római jogrendszer és a municipális jogrendszerek egymástól számottevő eltérést mutattak volna.

A közös eredet, közös kultúra, közös nyelv, közös történelem, de mindekenélőtt az azonos társadalmi, termelési viszonyok, amelyek Latium városállamait összekapcsolták, döntő bizonyítékai annak, hogy az alapvető jogintézmények, így mindenekelőtt a rabszolgatulajdon-tekintetében e jogrendszerek között számottevő eltérés nem lehetett. Csupán arról lehetett szó, hogy Rómában egy bizonyos időponttól kezdve meg volt a lehetősége annak, hogy itt a rabszolgatulajdon intézménye nagyobb fejlődésnek induljon, mint a többi városállamokban. Veii etruszk városnak ugyanis az ie. V. század elején történt leigázása után Róma Latium legfejlettebb rabszolgatartó államává lett. Azonban ez sem jelentette semmiképpen azt, hogy itt a rabszolgatulajdon lényegesen fejlettebb lett volna, mint a többi latin városban. Róma ugyanis éppúgy, mint a latin városok, a patriarchális rabszolgaság natural-gazdaságaiban folytatta a kisparaszti termelést. Emellett Róma uralkodó osztálya, amelynek elég ereje volt arra, hogy e városállamokkal kötött szerződések során az önálló hadviselés és szerződés-kötés jogát megvonja tőlük,

arra is elegendő erővel rendelkezett, hogy semmiféle olyan tendenciát, amely a rabszolगतulajdon tekintetében érdekeivel ellenkezett volna, ne engedjen érvényesülni a városok jogrendszerében. Legfőljebb arról lehetett szó, hogy bizonyos kisebb jelentőségű, főleg családjogi intézményekben mutatkoztak eltérések a római és latin jogok között, mint pl. az, hogy ez utóbbiaknál az eljegyzésből igény keletkezett a házasság megkötésére. (Gell. 4. 4. 1—5.)

6. Az itáliai városok Rómához viszonyított jogi helyzetében fennálló ezt az összevisszaságot¹⁴ az ie. 91—89. években lezajlott ún. szövetséges háborúk folyamán létrejött lex Julia szüntette meg. E törvény a római polgárjogot az itáliai szövetségesekre is kiterjesztette. Egyébként az itáliai városok közül a municipia civium Romanorum már eredetileg is rendelkeztek ezzel, hiszen lakosaik többnyire Rómából kivándorolt telepések és ezek utódjai voltak. A lex Julia tehát a városok közül végeredményben a municipia Latina-t, azaz a félpolgárjoggal rendelkező latin városokat és az oppida-t, ill. civitates-t, azaz az itáliai peregrin városokat (pl. Campania, Samnium városai, a délitáliai görög városok stb.) érintette.

Ezzel Itália a Rubico folyótól a messinai országútig Róma város területumává lett.¹⁵ Róma egész szabad lakossága lényegében római polgárrá lett. A városok közigazgatási rendszere most már egységessé vált, amennyiben minden városban a város élén az ún. quattuorviri állottak (kettő közülük quattuorviri iure dicundo, kettő pedig qu. aedilicia potestate). Miután pedig egész Itália Róma területévé vált, nemcsak a római államigazgatási és eljárási jog lett egységessé Itália területén, hanem a vagyoni- és családi jog is. Itáliában tehát ez időtől kezdve egyetlen jogrendszer élt, amely kizárta bármely más jogrendszer érvényesülését.

III.

1. Róma a köztársaság utolsó előtti századáig Itália vezérszerepet játszó városállama, amelyhez az itáliai városállamokat a legkülönbözőbb kapcsolatok kötik. Ezek közül egyesek — mint Róma nemzetközi kapcsolatainak fejtegetése során ki fogjuk mutatni — kezdetben úgyszólván Róma egyenjogú szövetségesei (önálló hadviselési és szerződéskötési joggal). Majd midőn a Rómával való szövetség megfosztja őket ettől, belső autonómiával rendelkező, Róma hegemoniáját elismerő — de iure továbbra is önálló — államokká lesznek (szövetséges államok, amelyeket eredetileg szintén municipiumoknak neveztek), vagy Róma municipiumaivá válván a teljes római polgárjogot, vagy a félpolgárjogot (latinjogúságot) kapták, vagy polgáraik megmaradnak római kormány alá került városaik polgárainak, anélkül, hogy a római polgárjogban egészben vagy részben részesülnének (*municipia civium Romanorum* — *municipia Latina* — *oppida*). A teljes, ill. a fél római polgárjogot élvező municipiumok jogi helyzetéhez hasonló helyzetbe kerültek a coloniák is. A római polgárok, Róma itáliai hatalmának erősítése végett kiküldött

¹⁴ Beloch szerint az itáliai szövetség rendszere »egy több mint száz szövetségből álló szövetségsoport volt, amelyek egyesének egymáshoz semmi más köze nem volt, mint az, hogy a másik szerződő fél Róma volt« (Der italische Bund unter Roms Hegemonie. 1880. 194. l.).

¹⁵ Schwind: Röm. Recht. (Wien. 1950.). 155. l. és Rudolph: id. m. 217. és k. l.

telepesek által alapított városok (*coloniae Romanae*), a municipia civium Romanorum, míg a latinjogúak (nem latin eredetű itáliai lakosság) közül kiküldött telepesek által alapított városok (*coloniae Latinae*) a municipia Latina jogi helyzetébe kerültek. Itália területén tehát Róma egy ún. *hegemóniarendszer*¹⁶ épített ki. Ez formálisan azt jelentette, hogy Róma a vele szerződő városállamok közt vezérszerepet visz. Valójában azonban a belső autonómiát élvező városoktól a lakosság megkérdezése nélkül a városba küldött római főtisztviselő által kormányzott városokig terjedőleg, Róma által meghódított, vagy általa alapított, de neki mindenképpen teljesen alávetett városok hálózatáról volt itt szó.

Az Itálián kívül eső területeket Róma éppúgy háborús, vagy békés jellegű hódításokkal szerezte meg, mint az itáliai területeket. Mégis itt más rendszert vezetett be a hódított területek megszervezésére, s Rómától való függőségük biztosítására. Ennek oka nézetünk szerint abban rejlett, hogy Róma már »a katonai monarchia felé vezető út« kezdetén, tehát már Sulla és Marius korában, majd méginkább az első triumviratus idején olyan hatalmi helyzetbe került, hogy csak ritkán volt ráutalva arra, hogy különböző diplomáciai fogásokkal, s ezek útján létrehozott, »államközinek« minősíthető szerződésekkel terjessze hatalmát. Lehetővé vált ui. számára az, hogy az erősebb jogán, mint fegyveres hódító lépjen fel. A szövetségekötés politikáját inkább csak ott használta fel, ahol egy-egy fegyveres hódítás előtt szükségessé látta egyes államok jóindulatú semlegességét megnyerni (pl. a pun háborúk idején Massilia várossal kötött szerződés), vagy egyes idegen államoktól egy-egy hódító hadjárata számára fegyveres segítséget akart szerezni. Szerződéseket kötött azonban olyan esetekben is, amikor a megtámadott államot nem tudta teljesen pacifikálni (pl. Illyria királynőjével, ie. 228-ban kötött szerződés). Ilyenkor szerződésileg próbálta megkötni annak cselekvési szabadságát. S végül olyan esetekben is a szerződés útját választotta Róma, midőn egy számára területileg jelentősnek tartott államot mintegy ütközőállamnak akart felhasználni egy másik nagyhatalom ellen (pl. az Armeniával, vagy a boszporuszi királysággal kötött szerződések). Ezek a szerződések természetesen többé-kevésbé függő helyzetbe hozták ez államokat Rómával, s megteremtették az alapot arra, hogy Róma ez államokat is idővel valamilyen formában a birodalom részeivé tegye. Az általános forma a meghódított területek bekebelezésére jogilag a *provincialisizálás* volt. Ez azt jelentette, hogy *a meghódított terület földjét Róma tulajdonává tették, a földek után adót vetettek ki, s a leigázott lakosság részére — amennyiben azt nem hurcolták el rabszolgának — nem adták meg a polgárjogot.*

A provincializálás következménye a jogélet terén az volt, hogy Róma a provinciára is kiterjesztette a római jog uralmát. Miben nyilvánult ez meg? Nézetünk szerint a következőkben:

a provincia földje Rómáé lett, bár kétségtelen, hogy a régi tulajdonosokat gyakran meghagyták földjüknek, vagy azok egy részének birtokában. Ebből a formailag tényleges hatalomból azonban egy új tulajdoni formát alakítottak ki, amelyet a római jogtudomány mint ún. *possessio et usus-fructus*-t formulázott meg. Ez tulajdonképpen a provinciális telek újszerű tulajdonjogát jelentette a *fundus italicus* felett fennálló *dominium*mal szem-

¹⁶ Lübtow id. m. 650. 1.

ben. A földtulajdon tekintetében tehát Róma egy újszerű római jogi intézményt vezetett be (Gai. 2. 7.);

a provinciális földre Róma adót vetett ki. Ez az itáliai földeknél általában ismeretlen volt, tekintettel arra, hogy a szövetségi rendszer kizárta a föld utáni adózást.¹⁷ Róma ezzel szemben a provinciákban a Rómában kidolgozott adórendszert vezette be. Eszerint egyes provinciákban (provinciae populi Romani) a stipendium elnevezésű földadót (provincialia praedia stipendiaria), más provinciákban (provinciae Caesaris) a tributum elnevezésűt (provincialia praedia tributaria) kellett fizetni (Gai. 2. 21.);

személyileg a provinciák szabadon hagyott lakossága sem teljes római polgárjogot (ez többnyire csak egyeseknél kivételesen történt meg), sem részlegesen nem kapott. Ellenben alá volt rendelve a Rómából küldött provinciái helytartó korlátlan hatalmának, aki imperiumát a császár képviselőjében, mint a császár hatalmának egy részét gyakorolta, s csak neki tartozott felelősséggel. Ebből a tényből a jogélet tekintetében ismét több következtetés vonható le:

elsősorban az, hogy a provincia egész területének közigazgatása a helytartó kezében volt. Ez természetessé tette azt, hogy a provinciákban Róma által alkotott közigazgatási rendszer lépett életbe,

továbbá az, hogy a büntetőtörvénykezés szintén a helytartó kezébe került. Elképzelhetetlen lett volna ui. az, hogy pl. a politikai bűnperekben, amelyek természetesen Róma-ellenes bűncselekményeket tárgyaztak, helyi, peregrin bírák jártak volna el és ne a helytartó;

végül a polgári törvénykezés is a helytartó kezében összpontosult. Mindebből pedig természetesen következik, hogy nemcsak a provinciái közigazgatási jog volt római, hanem a büntető és polgári iurisdictio is.

2. Kérdés ezekután, hogy az Itáliában kialakult római »hegemóniarendszer«, avagy a tartományokban érvényesülő »provinciarendszer«¹⁸ adott jobb lehetőségeket arra, hogy a szűkebb értelemben vett római jog rendszere mellett egy másik, vele párhuzamosan érvényesülő idegen jogrendszer (ill. jogrendszerek) is létezhesen?

Kétségtelen, hogy a hegemóniarendszer mellett több volt a formálisan önálló állam (Róma autonómiával bíró szövetségesei), ugyanakkor pedig a provinciák mint területi és kormányzati egységek nem rendelkeztek autonómiával, hiszen a helytartó úgyszólván korlátlan uralma alá voltak vetve. Ez arra látszik utalni, hogy a hegemóniarendszer jobban kedvezett a párhuzamos jogrendszerek létének.

Az éremnek azonban másik oldala is van. Az a tény, hogy Róma a vele szövetséges itáliai városállamok részére — mint erre Festus is rámutat — még ha korábban úgyszólván függetlenek is voltak Rómától, a római polgárjogot megadta, lényegében megszüntette annak lehetőségét, hogy e városok sajátos városi jogrendszerüket továbbra is fenntarthassák. Ezzel szemben az a körülmény, hogy a provinciák lakosságának Róma polgárjogot általában nem adományozott — vagy ha tette, ez ritkábban történt meg, mint Itáliában (legtöbbször csak a ius commercii-re terjedt ki ez a privilegiálás) — arra utal, hogy a provinciákban a régi »magánjogot« kellett meg-

¹⁷ Mommsen Staatsr. III. k. 681. és k. 1.

¹⁸ Lübtow id. m. 650. 1.

hagyni, mert csak ez volt alkalmas a jogviták eldöntésére az esetben, ha az adott provincia vagy provinciális városok, községek polgárai állottak egymással szemben. Emellett pedig az sem volt kizárva, hogy az egyes provinciális közösségekben a helyi közigazgatás is megmaradjon.

3. Arra, hogy minden provinciában vizsgálat tárgyává tegyünk, hogy ott a szűkebb értelemben vett római jog mellett egy helyi jogrendszer is érvényesült-e, megfelelő forráshelyek híján nincs módunk. Lehetségesnek látszik azonban legalábbis két területen, Siciliában és Egyiptomban párhuzamos jogrendszerek létét kimutatni.¹⁹

Ami *Siciliát* illeti, az adóügyi igazgatás ott bizonyos vonatkozásaiban speciális szicíliai eljárási szabályok szerint történt, amelyek még II. Hierótól, Syracusa uralkodójától (ie. III. sz.) származtak. Az adóbérletre, s az adóbérlők és adóhátralékosok közti eljárásra vonatkozó e szabályokat a rómaiak e tartományban *lex Hieronica* néven tartották fenn (Cic. in Verrem. 2. 32.). Panormos városban iu. 314-ben is adat van arra, hogy azt a községi tanács (bulé) irányította, s ugyancsak e felirat szól a népről (démosz) is, amely kifejezés népgyűlésre látszik utalni. Ugyancsak ez időből ered a »hai Szikelón bulai kai ho démosz« szövegű felirat, ami a szicíliai városok bizonyos autonómiájára látszik utalni.^{19/a} A büntetőbíráskodás, mint arra Mommsen is rámutat,²⁰ a köztársaság idején általában még a provinciális helyi hatóságokhoz (tehát a régi szicíliai jog által kreált s Róma által megtartott hatósághoz) tartozott, csupán rendkívüli esetekben vonta azokat magához a helytartó. Erre látszik utalni *Siciliát* illetően maga Cicero is (in Verr. 1. 28. — 5. 4.). Ez persze nem azt jelentette, hogy a hódító Róma közvetlen aktusa volt az, hogy érintetlenül hagyta a régi büntető törvénykezést és az anyagi büntetőjog szabályait Siciliában, hanem azt, hogy a helytartó, aki a provinciát teljhatalommal kormányozta, megtúrta azt, hogy a helyi szervek döntsenek általában a bűnügyekben, s csak ha szükségesnek találta, vont magához azok közül egyeseket.²¹

Ami a polgári törvénykezést illette, itt három kérdés merül fel: a) milyen bírósági szervezet, b) milyen eljárásban, c) milyen anyagi jogszabályokat alkalmaz az egyes szicíliai városokon belül, azok peregrin polgárainak egymásközti viszonylatában. A *Sicilia* részére az első szicíliai rabszolgafeleltetés után P. Rupilius konzul által a szenátusz megerősítésével kiadott *lex Rupilia* (ie. 131.)²² kimondja, hogy *quod civis cum cive agat, domi certet*

¹⁹ Viszonylag összefüggőbb képet egy provincia, ill. egy provinciális városainak jogéletéről (jogrendszeréről) Cicero Verres elleni beszédei adnak, amelyek *Sicilia* tartomány kormányzását s a tartományi lakosok életviszonyainak szabályozását különösen a *lex provinciae*-t: a *Lex Rupilia*-t tárgyazzák, másrészt egyiptomi provinciális helyi jogot tartalmazó papyrusanyag.

^{19/a} Kaibel: *Inscriptiones Graecae Siciliae et Italiae* (Berlin. 1890.) 298. 1078/a.

²⁰ Mommsen: *Staatsr.* II. k. 268. 1.

²¹ A császárkorban a helyzet megváltozik, ui. megtörténik, hogy a helytartó nemcsak hogy magához vonja a provinciabeli peregrinus bűnügyének lefolytatását, hanem a lefolytatott eljárását és a jogerős ítéletet is megsemmisíti, s maga új döntést hoz. Erre utal Diodoros (60.7.) midőn megemlíti, hogy *Asia* provincia helytartója, a provinciális publicanusok igazgatóját, akit a helyi bíróság visszaélései miatt elítélt ugyan, de váltságdíj fejében szabadonbocsátott, azután, hogy kifizette a váltságdíjat és szabadon bocsátották, keresztre feszítette.

²² Lübtow id. m. 654. 1.

suis legibus» (Cic. in Verr. 2. 13.). Ehhez még a szicíliai helytartó edictuma hozzáfűzi, hogy ezekben a jogvitákban a szicíliaiak egymásközi viszonylatában »ad leges suas reiciat« (in Verr. 2. 59.). Ez — mint arra Karlowa rámutat²³ — nemcsak azt jelenti, hogy a helytartó a polgári peres eljárásban a kérdéses város polgárai közül fog esküdtbírókat kijelölni, hanem azt is, hogy a helytartó ezekbe a perekbe bele sem avatkozik. Ha tehát arra az álláspontra helyezkedünk, hogy az egyes szicíliai városoknak saját bírói szervezete volt, amely — bár a helytartó főfelügyelete alatt, de egyébként — önállóan végezte a polgári törvénykezést, úgy alappal feltehető, hogy az eljárás is a helyi jog szabályai szerint ment végbe. Ami pedig az anyagi szabályokat illeti, erre egyrészt Cicero (in Verrem. 2. 32.) »iura Siculorum« kitételle utal, másrészt a szicíliaiak »saját jogáról« a fentiekben mondtak. *Sicilia-ra vonatkozólag megállapítható tehát, hogy ott az egyes provincialis községekben, városokban a peregrinus bennszülöttek részére a lex Rupilia, s ezt kiegészítőleg a helytartó edictuma alapján egy helyi jogrendszer érvényesült.*

4. Vizsgáljuk meg ezután ugyanezt a kérdést a római uralom alá került *Egyiptomban*. A római hódítás Egyiptomban a makedon-görög uralmat váltotta fel. Egyiptom ősi jogrendszere mellé ez ország hellenizálása folytán már a görög uralom alatt egy másik, egy görög jogrendszer rakódott le, amely mellett a jogélet teljes dualizmusa alakult ki.²⁴ Az egyiptomi régi jog és a görög jog között azonban ez ország romanizálása előtt és annak idején már egy számtottevő egységesülés észlelhető. Ez legtöbbször azáltal ment végbe, hogy az óegyiptomi, vagy a hellén jog intézményei közül egyik vagy másik a másik jogrendszer párhuzamos intézményének javára elavult.²⁵ Ilyen módon a hellenizált egyiptomi, Mitteis nagyhirű munkájában »Volksrecht«-nek, azaz

²³ Karlowa: Röm. Rechtsgesch. (Leipzig. 1885.) I. k. 328. l.

²⁴ Két fontos közigazgatási tisztség állott egymással szemben a Ptolemaidák idején: az egyiptomi — és a görög közjegyző tisztsége. Az egyiptomi közjegyzőség munkáját, így pl. az egyes aktusokat szigorú formalitások mellett végezte (Mitteis: Rechtsrecht und Volksrecht. Leipzig. 1935. 51—53. l.). E közjegyzőket »monographos«-nak nevezték. A ptolemeuszi időkben felállított agoranómia (görög közjegyzőség) feladata volt, az egyiptomi közjegyzőség által kiállított okiratokat az ún. gráphion-ba, kerületi lajstromba bevezetni, s miután a másik közjegyzőnél ezek az okiratok nem görög nyelven készültek, görögre kellett azokat az agoranomoszoknál fordítani. De nemcsak a közigazgatás területén látunk paralell szerveket, hanem a bíraskodásban is. A hellenizált Egyiptomban két jelentős bíróság volt. Az egyik a »laokritok bírósága«, amelyről Diodoros (l. 75.) tájékoztat. E bíróság előtt szigorú szakrális formalitások közt folyt az eljárás, jogi képviselő nélkül kellett e feleknek megjelenniük és perbeszédeiket írásban kellett előterjeszteniük. Ezzel szemben a »chrematistok bírósága« a hellenisztikus dinasztia által létesített vándorbíróság volt (CIG. III. 295.), teljesen görög jellegű, szemben a másik nemzeti jellegű bírósággal. E bíróság előtt az eljárás lényegében formátlan volt. Az anyagi jogban is fennállott ez a kettősség. Ezt jelezte az egyiptomi jogra utaló »ho tész chóraszú nomusz« és a ptolemeuszi királyi jogot jelző »politikosz nomosz« kifejezés (Mitteis id. m. 50. l.).

²⁵ Így pl. a görög agoranómia kiszorítja lassan az egyiptomi közjegyzőséget. Ami az eljárási jogot illeti, a laokritok bírósága Diodoros idején már csak jogtörténeti jelentőségű (Mitteis id. m. 54. l.; ellenkezőleg Marquardt: Staatsverwaltung. I. k. 453. és k. l.). Ami az anyagi jogot illeti azonban, sok esetben még a római időkben is az egyiptomi jog kerül előtérbe szemben a görög joggal. Így pl. a görög jog »vételi segéd«-je helyett a nővérek legidősebb fivére azok természetes képviselője a vételi ügyekből keletkező perekben. (Mitteis id. m. 54. 56. l.).

»népi jognak« nevezett jogrendszer mellett másik jogrendszerként rakódott le a római birodalmi jog (Reichsrecht).²⁶

Egyiptom helyi közigazgatása a római gyarmatosítás után évszázadokig megtartotta a maga hellén jellegét. A »sztratégosz« tisztség egyes feliratok szerint (Corpus Inscriptionum Graecarum = CIG. 5069.) még az iu. III. század derekán is előfordul Egyiptomban.²⁷ A római birodalom keleti területein ismeretes rendőrtisztviselők, az »eirénarch«-ok (D. 50., 4., 18., 7. és C. 10., 77. l.) Arsinoë egyiptomi városban is szerepelnek, mint egy adott jogvita eldöntői.²⁸ Emellett az agoranomosok, mint a hellenisztikus, majd a római uralom alá került Egyiptom »közjegyzői« szintén közigazgatási hatáskört töltöttek be. Ezek lényegében rendészeti hatóságok voltak, s ők látták el a vásári bíraskodást (a curulis aediliseket, mint vásárbírákat görögül »agoranomoi«-nak nevezték). Hozzájuk tartozott emellett a vásárrendészet, majd a vásárokon lebonyolított ügyletekről való okiratkészítés. E tevékenységükből alakult ki a közjegyzői funkciójuk.²⁹ Még a hellén korból maradt meg a községi előjáróság, községi jegyzőség, valamint a községi tanács.³⁰

Ami a büntetőbíráskodást illeti, Diodoros (I. 79. és I. 65.) utal arra, hogy az ő idejében — tehát a római uralom kezdetén — még a VIII. század második felében uralkodó Bokchoris törvényei hatályban voltak. Miután az ilyen régi törvények vegyesen tartalmaztak vagyoni jogi, családi jogi és büntetőjogi intézkedéseket, nyilvánvaló, hogy a büntetőtörvénykezésben is érvényesültek valamilyen módon ilyen régi jogszabályok. Egyébként Egyiptom-provinciára is áll az, amit Sicilia-ra nézve említettünk, hogy a helyi szervek

²⁶ Mitteis: Reichsrecht und Volksrecht (Ed. pr. Lipsiae. 1891.).

²⁷ A Ptolemaidák előtti korban s az ő korukban a kerületek (nomosz) főnökei a nomarchok voltak, akiket később általában sztratégosz-nak neveztek a római időkben (Mitteis id. m. 45—46. l.). Hogy a sztratégoszok tisztsége nem tartozott a császári tisztségek közé, igazolják a római korból fennmaradt papyruszok, mint pl. az iu. 133 és 137. közti időből fennmaradt helytartói leirat, amelyben a helytartó parancsot adott ki a kerületi főnököknek és a császári hivatalnokoknak (»parangelló de toisz sztratégioisz kai bazilikoisz«), hogy a fosztogató katonák ellen lépjenek fel (Moravcsik: A papyruszok világából. Bp. 1942. 118.). A sztratégoszok (néhány helyen még a római időkben is nomarchok szerepelnek, mint pl. Mitteis-Wilcken: Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde. Leipzig.—Berlin. 1912. I. 311.), mellett állottak a segédhivatalnokok (»hüperetész« — Mitteis-Wilcken I. 494.). De a sztratégosznak legjelentősebb beosztottjai az agoranomosok, éppúgy, mint a praetornak az aedilisek (Mitteis id. m. 46. l.).

²⁸ Mitteis id. m. 147. l.

²⁹ Wessely: Die ägyptischen Agoranomen als Notäre. Mitt. aus der Sammlung der Papyri Erzherzog Rainer. Wien. 1887. V. k. 83. és k. 1.

³⁰ Községi előjárókra vonatkozólag tájékoztat egy letartóztatási parancs, amelyet egy katona-altiszt intéz Terythisz község előjáróihoz (»kómarchaisz kómész Terütheosz«). Lásd: Moravcsik id. m. 232. l. — Különböset tesznek továbbá a papyrusokiratok császári jegyzők és községi jegyzők között. Így pu. az iu. 210-ből származó feljelentés másolatát küldi Teosz császári jegyzőnek (bazilikosz grammateusz) Amosis községi jegyző (kómogrammteusz). Lásd Moravcsik id. m. 186. l. — Egy iu. 275-ből származó papyrus Oxirhynchos város tanácsának átiratát közli (Oxürünchiton poleosz bulé) a telekkönyvi hivatalhoz (Mitteis-Wilcken id. m. II. 198. l.). — A principatus általában fenntartotta a Ptolemaioszok korának közigazgatási beosztását, amely szerint az ország kerületekre (nomosz), ezek járásokra (toparchia) osztottak, amelyeknek egy székhelye (metropolisz) volt, ahonnan a falvakat (komé) kormányozták. A kerületek élén a nomarchész (sztratégosz), a járások élén a toparchész, a községek élén a komarchész állott. (Moravcsik id. m. 281. l.)

büntetőbírói jogkörét a helytartók általában nem érintették, csak bizonyos rendkívüli esetekben vonták magukhoz a kérdéses bűnügyet. A császárság első századaiban a bűnügyekben való bíraskodás általában a kerületi főnökök kezében van,³¹ a letartóztatásokat azonban a községi (városi) előjáróság is foganatosíthatja.³² Nyilvánvaló persze, hogy a politikai perek, valamint a római polgárok bűnügyei a helytartó fóruma elé kerülnek, feltéve, hogy abban nem a központi római büntetőbírói szervek döntenek.

A polgári törvénykezést a peregrinusok — tehát a római polgárjoggal nem rendelkező egyiptomiak között — a kerületi főnök (sztratégosz), kisebb ügyekben alacsonyabb városi, községi helyi tisztviselők végezheték, s mint ezt Mitteis kifejti,³³ a régi hellenisztikus bírósági eljárás alapján. Ez persze nem jelenti azt, hogy peregrinusok közti polgári perekben is ne érvényesült volna alkalmilag a római anyagi és eljárási jog,³⁴ ami feltétlenül a Reichsrecht és a Volksrecht egymásra való hatására látszik utalni.

Ami az anyagi magánjogot illeti, ennek fennmaradására, legalábbis bizonyos részletekben, utal az az iu. 124-ből származó okirat, amely az egyiptomiak saját törvényéről (nomosz tón Aiguptión) szól.³⁵ Különösen a régi egyiptomi családjog intézményei, mint a nem konzumált házasság érvénytelensége (C. 5. 5. 8), a testvérházasság,³⁶ a férj gyámsága felesége felett,³⁷ a próbaházasság³⁸ s az atyai hatalom mellett a görög-egyiptomi időkben származó anyai hatalom (metriké exuzia), amely az előbbivel bizonyos mértékben konkurált³⁹ maradnak meg a római időkben is. A vagyonjogban pl.

³¹ Erre utal egy rablási ügyben az arsinoë-i kerületi főnökhöz (sztratégosz) tett feljelentés (iu. 114.), melyben a sértett azt kéri, hogy terheltek megbüntetés végett a kerületi főnök elé vezettetessenek. (Moravcsik id. m. 105—106. l.). Más esetben a sértett, akit a rablók tetteleg bántalmaztak a községi előjárósághoz nyújtja be feljelentését, s az a kerületi főnökhöz továbbítja azt további eljárás végett (iu. 210.). Lásd Moravcsik id. m. 187—188. l.

³² Egy az iu. III—IV. századból származó papyrus szerint a községi előjáróságnak joga volt letartóztatni — nyilván bűnügyekben — a község lakosait, de hatáskörük csakis a község lakosaira korlátozódott; városi lakost csak városi szervek tartóztathattak le (Moravcsik id. m. 232.).

³³ Mitteis id. m. 139. l.

³⁴ Így pl. egy iu. 49-ből származó bírósági tárgyalásról szóló jegyzőkönyv látszik erre utalni (Mitteis—Wilcken id. m. II. 79. l.). Az eljárás nevük után ítélve peregrinusok közt folyt (Pesuris és Sareus). A per tárgya egy állítólagos rabszolgagyermek kiadása és a dajkasági díj visszafizetése. A bíró az arsinoë-i sztratégosz, aki a helytartó rendelete folytán ítélkezik. A perben egyetlen bíróként a sztratégosz szerepel, ami a per osztatlanságára utal, tehát formuláris perről nem lehet szó. Abból, hogy itt a helytartó parancsa alapján ítélkezik a kerületi főnök, valamint abból, hogy a per tárgya részben hatalom alatti (adott esetben vitás, hogy saját szabad gyereke az egyik peres félnek, vagy rabszolgagyermek a perben szereplő Heraklosz) kiadása, részben tartásához hasonló összeg visszatérítése, amelyek tipikus esetei a császárok elején még szűkebb keretekben alkalmazást nyerő extraordinaria cognitionak, amelyet rendesen a praetor, vagy tartományi helytartó, ill. az általuk kiküldött iudev datús, esetünkben a helytartó által kiküldött kerületi főnök folytatott le (Marton: A római magánjog elemeinek tankönyve. Bpest. 1957. 121. l.), nyilvánvaló, hogy itt római perrend szerint, peregrinusok közt folyó eljárásról van szó.

³⁵ Wessely id. m. VI. 60. l.

³⁶ Mitteis id. m. 58. l.

³⁷ Mitteis id. m. 58. l.

³⁸ Mitteis id. m. 223. l.

³⁹ Taubenschlag: Die materna potestas im gräko ägyptischen Recht. SZ.

a daneion ügylet,⁴⁰ az öröklési jogban a ius representationis szabályának a lemenők vonatkozásában való el nem ismerése,⁴¹ a személyi végrehajtás (C. 9. 5. 1.) stb. mind olyan intézmények, amelyek szemben állanak a birodalmi joggal.

5. Bár olyan összefüggő képet, mint a szicíliai és főleg az egyiptomi »Volksrecht« rendszeréről más jogterületek peregrin jogrendszeréről — a forrásanyag rendkívül hiányos volta miatt — aligha kaphatunk, mégis több jel utal arra, hogy a birodalom más tartományaiban is lehettek hasonló peregrinus jogrendszerek.

Így azt a feltevést, hogy Massilia városállam — amely Rómával már a pun háborúk idején kapcsolatba került, majd a Rómával kötött foedus folytán a birodalom autonóm polisa lett — saját jogrendszerrel rendelkezett, látszik alátámasztani az a körülmény, hogy e városban csak Marcus Aurelius idejében vezetik be a római rendszerű városi közigazgatást. A város vezetőiként ui. a vonatkozó adatok szerint ekkor már a duovirek és quaestorok szerepelnek.⁴² Egy thermi-i, ill. phokisi városi jogrendszer lehetőségére utal az, hogy a rómaiak a Thermi-belieknek »urbem agrosque legesque suas reddidissent« (Cic. in Verrem. 2. 90.) a deditio után és az, hogy a phokisiaknak megengedték, »ut legibus antiquis uterentur« (Liv. 38. 39. 12.), bár lehet, hogy az utóbbi esetben e kitétel csak a régi vagyoni- és családi jogra utal. — Hasonló a probléma az utóbbihoz az iu. V. századból származó ún. szíriai jogkönyvnl, amely a görög gyarmatosítók által e területre vitt család- és vagyonjogi intézményeket (a szükségöröklésnek, az emancipált gyermekek jogállásának, a hozományjognak speciális szabályozása) a római joggal szemben továbbra is fenntartott.⁴³ Ezzel szemben igen valószínű, hogy saját jogrendszerrel rendelkezhetett a bythyniai Prusa városa, ui. a római időkben külön városi jogot kapott, ami feltehetőleg az ezen a területen eddig érvényesülő peregrin jogot tartalmazta.⁴⁴

A görög városok saját nacionális közigazgatási rendszere még a III. század derekán, tehát a római uralom harmadik századában is általában megvan. Ezt látjuk Amorgos görög városnál, amelynek előljáróiról (archón), a tanácsáról (bulé) és népéről (demosz) szól az egykori forráshely.⁴⁵ Adataink

(Savigny-Zeitschft.) 1929. 49. k. 115. és k. 1. — A próbaházasság létét vitatja Erdmann: (Die Ehescheidung im Rechte der gr.-ägypt. Papyri. SZ. 1941. 61. k. 57.) l.

⁴⁰ Ez kötelező erejű absztrakt kötelmet inkorporáló okiratot jelentett, amelylyel szemben nem lehetett »contra fidem veritatis« sem bizonyítani. (Mitteis id. m. 468—481. l. és Frese: Aus dem gräko-ägyptischen Rechtsleben. Halle a/S. 1909. 23. l.)

⁴¹ Sztchlo: Az egyiptomi papyrusok és a római jog. (Miskolc. 1938.). 88. l.

⁴² Hirschfeld: Gall. Stud. I. (Sitz. Ber. der Wiener Akademie. CIII. 1883.). 283. és k. 1.

⁴³ Mitteis id. m. 29. és k. 1. — Bruns—Sachau: Syrisch-röm. Rechtsbuch. 1880. — A syriai városok önálló közigazgatási szabályaira utal Papinianus (D. 42. 5. 37.), aki szerint a coelesyriai Antiochia városában a várost a hagyatéki illeték behajtásánál speciális zálogjog illeti meg. Ugyanakkor több felirat utal egyes szír városok tanácsára és népgyűlésére (bulé, demosz). Lásd Ranovics: A római birodalom keleti tartományai (Bpest. 1956.). 180. l.

⁴⁴ Dio Chrysostomus (ed. Morelli. XL. 495.) utal arra, hogy saját bírósági fórumáért e város irigység tárgya volt.

⁴⁵ Mitteilungen des deutsch. arch. Instituts in Athen. (Athen. 1876.) I. 347. 17. sz.

vannak arra, hogy Kréta fővárosában, Gortynban az iu. I. században is vernek saját pénzt, s működnek a régi közigazgatási tisztviselők (kozmoi), valamint a tanács (bulé).⁴⁶ Hasonló szervekről, ezenkívül agoranomosokról, s archónokról tudunk Kappadókia egyes városaiban.⁴⁷ S hogy általában a legtöbb görög és közelebbről görögországi városban ez volt a helyzet, kitűnik Plutarchos egy megjegyzéséből. Az író az iu. I. században szemére veti a görögöknek, hogy jöllehet saját városi vezetőségük, népgyűlésük, tanácsuk, törvényszékük (arché, démosz, bulé, dikasztéria) van, ennek ellenére minden ügyükben a római helytartóhoz mennek, s így lejárattják saját közigazgatási és bírói szervezetük tekintélyét.⁴⁸ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy Plutarchosnak e megállapítása csak az érem egyik oldalát világítja meg. A görög városok helyi közigazgatási és bírósági szerveinek lejárattását valóban a római központi hatalom végezte. Ez nemcsak a provinciákra, a görög polissokra, de az itáliai városokra is vonatkozik. A népgyűlések, tanácsok, szenátuszok (geruzia) sok esetben csak közjóléti kérdésekben, játékok szervezésében, kis jelentőségű helyi igazgatási kérdésekben jártak el. Róma ui. a tartományok arisztokráciájának inkább csak hangzatos címetek hatalom nélküli jogköröket biztosított, a tényleges hatalmat azonban magának tartotta fenn, leginkább a helytartó személyén keresztül.⁴⁹

E helyütt kell kitérnünk arra a kérdésre, hogy Görögországban vajon — amennyiben jogrendszerekről egyáltalán beszélhetünk, s mint láttuk a fentiek szerint ez lehetséges — csak egyes városok (pl. Sparta, Théba, Athén vagy Krétán Gortyn stb.), esetleg tartományok jogrendszereiről szólhatunk-e csupán, vagy egy ún. görög jogrendszerrel. Wenger felveti ez utóbbinak a lehetőségét,⁵⁰ s ezt az általa feltételezett egységes görög jogrendszert összeveti részben a római ius gentiummal, részben a partikularitás által jellemzett német feudális jogrendszerek mellé recipiált római joggal. — Úgy véljük nem kétséges, hogy Görögországban a szerződéses vendégjog (proxeneia) kiterjedése folytán a vagyonjog vonatkozásában valóban kialakult egy egységes joganyag, amely a rabszolgatársadalomban lehetővé tette, hogy az ott általában érvényesülő »személyiségi elv« áttörést szenvedjen és bármely görög polis polgára más polis területén is szerezhesen vagyoni jogokat egy egységes jog alapján. Ez a jog azonban más természetű, mint akár az ius gentium, akár a német Gemeines Recht, s nem jelent görög jogrendszert. Nem vethető egybe ui. ez a jog a ius gentiummal, mert a ius gentium egy politikai és jogi egység, Róma, ill. a Római Birodalom, tehát a római rabszolgatartó állam uralkodó jogrendszerének egyik része (a Reichsrecht része?), viszont »Görögország« csak földrajzi és ethnikai fogalom, de az ókorban sohasem volt politikai fogalom, egységes állam, ennél fogva egységes görög jogrendszerrel sem beszélhetünk, csak városi (esetleg tartományi) jogrendszerrel, amelyek mindegyikének része volt a Wenger által »egységes görög jognak« nevezett, de tulajdonképpen csak Görögország minden városában egyformán érvényesülő vagyoni szokásjog. Ugyancsak nem vethető össze helyesen ez a »görög ius gentium« a Gemeines Rechttel. Ez a recipiált

⁴⁶ Ranovics id. m. 277—278. 1.

⁴⁷ Ranovics id. m. 161. 1.

⁴⁸ A szöveget közli eredetiben Mitteis id. m. 93. 1., 2. jz.

⁴⁹ Ranovics id. m. 24. 1.

⁵⁰ Kohler-Wenger id. m. 158. és k. 1.

római magánjog ui. egy politikai — habár meglehetősen laza — egységnek, a német-római császárságnak volt lényegében egységes áruterelési joga. — Ezen túlmenőleg azonban más okokból sem látszik helyesnek ez »egységes görög jog« tekintetében jogrendszeréről beszélni. Jogrendszeren — mint fentebb már kifejtettük — bizonyos értelemben azon jogszabályok és elvek összességét kell értenünk, amely egy embercsoport (egész társadalom, állam, az államon belül egy népcsoport), minden, vagy legalábbis legtöbb és különböző irányú. életviszonyainak szabályozását adja. Tekintettel arra, hogy ez az »egységes görög jog« mindössze vagyoni jellegű életviszonyokat szabályozott, nem képezhet jogrendszert, hanem csupán — mint már említettük — az egyes városok jogrendszerének egy részét. Eszerint a görög polisok feltételezhető jogrendszere, a római uralom alatt, modern kategóriákba csoportosítva a következő részekből állhatott: a) a helyi közigazgatási jog, b) a helyi törvénykezési jog, c) a helyi családi jog, d) a helyi vagyoni jog, amely ismét két részből állt: éspedig aa) a speciális helyi vagyoni jog, amely csak az adott városnak volt sajátja, s bb) az a helyi vagyoni jog, amely a többi görög városok jogában is érvényesült (»görög ius gentium«?).

Mindezek után meg lehet állapítani, hogy a *köztársaság utolsó szakaszától a polgárjogot a birodalom lényegében minden szabad lakosára kiterjesztő Caracalla-féle constitutio-ig a római provinciákban is lehet beszélni* — éspedig keleten feltétlenül, nyugaton esetlegesen — *olyan jogrendszerekről, amelyek a római birodalmi jog rendszerével párhuzamosan érvényesültek.*

Ezekben a jogrendszerekben a birodalmi joghoz viszonyítva nyilvánvalólag már több eltérést találunk, mint Róma és a latin városok viszonylatában. Itt ugyanis a fejlődés különböző fokán álló Itália és provinciák egymáshoz való viszonya tükröződik. Ezek az eltérések elsősorban a családi- és öröklési jogban jutnak kifejezésre, mint azt pl. Egyiptomban látjuk (testvérházasság, próbaházasság, képviseleti jog hiánya az öröklési jogban stb.), sőt Egyiptom városainak, tartományainak jogrendszereiben éppúgy, mint általában a hellén jogrendszerekben következetesen érvényesült a római joggal szemben a vagyoni jogban az írásbeliség. Beszédesen bizonyítják ezt a szintén hellén hatás alatt keletkezett pompeji és verespataki viasztablákban foglalt szerződések.^{50/a} Az egyiptomi közigazgatási szervekben nem volt ismeretes a birodalmi jogban általános kollegiális hivatali rendszer. Ezenkívül az egyiptomi rabszolgatulajdonban a helyi gazdasági viszonyoknak megfelelően (öntözőművek fenntartására állami rabszolgatömegek alkalmasabbak) a kollektív rabszolgatulajdon védelmének elve némileg színezőleg hatott (bár a római provincializálás hatására mindinkább felszámolódomott), sőt a jobbágy-ság első jelei (bazilikoi georgoi) jóval hamarabb mutatkoztak itt, mint a birodalom más területén. *Alapvetően azonban, főképpen a rabszolgatulajdon tekintetében eltérés nem mutatkozott.* Ezt Róma uralkodó osztálya amúgy sem tűrte volna. S ahogyan a római befolyás Egyiptomban megszilárdult, nemcsak a kollektív rabszolgatulajdon szorult háttérbe, hanem még kisebb jelentőségű kérdésekben is, mint pl. Egyiptom közigazgatása, római jellegű átszervezés ment végbe.

^{50/a} Fischer: A dáciai viaszostablák okleveles gyakorlata (Szentpétery- emlékkönyv. Bpest. 1938.) 161. 1.

6. Fenti példáink arra mutatnak, hogy az ilyen *peregrinus jogrendszer*ek — amelyeket élesen meg kell különböztetnünk egyes peregrinus csoportok provinciai jogától⁵¹ — inkább a birodalom keleti felében léteztek, nyugaton kevésbé (pl. Massilia jogrendszere?). Kérdés, mi volt ennek oka? Az okokat az alábbiakban foglalhatjuk össze:

a keleti területek akkor kerültek Róma uralma alá, midőn ott már egy tetőpontját elérte (pl. görög földön), vagy már azon túl is haladt árutermelő rabszolgarendszer uralkodott. Így a görög államok árutermelése már a Makedón birodalom széthullásakor elérte azt a fokot, amit Itália csak a közársaság bukásakor. Ezzel szemben Egyiptom — bár itt még az ősi közösség maradványai is megvannak, s bizonyos primitív formában a jobbágyság is fellelhető — a római hódítás idején a fejlődés csúcspontján már mintegy túljutott. A jobbágyság kezdeti jelei Egyiptomban szükségszerűen a rabszolgarendszer túléltiségére utalnak, bár e jelek létezésében kétségtelen közrehatott az a körülmény is, hogy az öntöző- és csatornaműveket félszabad parasztokkal bizonyos vonatkozásban jobban fenn lehetett tartani, mint a rabszolgák munkájával. Mindezeknek természetes következménye volt az, hogy úgy görög földön, mint Egyiptomban, az árutermelésnek igen megfelelő, meglehetősen csiszolt jog alakult ki, amely a »közjog és közigazgatási jog« szabályanyagával együtt viszonylag belső egységet mutató jogrendszert alkotott. Ez, illetőleg ezek a jogrendszerek bizonyos részvonatkozásokban kifinomultabbak, egyes részleteiben fejlettebbek voltak, mint a köztársaság második felében kialakuló, bár nagy koncepciójú és alapjaiban rendkívül fejlett, de részleteiben csak a klasszikus korban, tehát a fenti területek provincializálása után kidolgozott, kicsiszolt római árutermelési világjog.⁵² Ezért e jogok a provincializálás időpontjában sokkal inkább meg tudták őrizni magukat a római jog befolyásától, mint a nyugati terület jogai. Ez utóbbi területeken ugyanis a lakosság (pl. a gallok) csak éppen az ősközösség és az állami lét (rabszolgarendszer) meggyéjén állott. Ezért joguk is rendkívül primitív volt, hiszen az ősközösségi társadalmi normák itt nyilván még ugyanolyan szerepet játszottak, mint a kialakulni kezdő állam jogi normái;

a keleti területek rendkívül fejlett és nagy múltra tekintő közigazgatási szervezettel (Egyiptom), illetve államvezetési és diplomáciai hagyományok-

⁵¹ Nem volt tekinthető — mint ezt Schönbauer kifejti (Reichsrecht, Volksrecht und Provincialrecht. SZ. 1937. 57. k. 352. l.) — pl. a Cilicia részére a helytartó által biztosított jogszabályok összessége peregrinus jognak (Volksrechtnek).

⁵² Erre utal pl. a rhodosi görög jognak a felosztó-kiróvíz biztosítási rendszert megvalósító intézménye (lex Rhodia de iactu mercium elnevezéssel — a biztosítás intézményét igen kevésbé, vagy egyáltalán nem ismerő (foenus nauticum?) római jogba recipiálva). Ezt igazolja a kosi görögök közt ie. 311-ben, tehát a Ptolemaidák korának Egyiptomában kötött házassági szerződés, amely a hozományi jog fejlettségéről tanúskodik (a férj hozományvisszatartási joga, a felek igényeinek biztosítására a végrehajtás módjának szerződéses rendezése stb.) akkor, midőn tudjuk, hogy a hozományi jog részletes kidolgozása Rómában éppen a Gracchusok mozgalma kapcsán, az ie. I. században indult meg (lásd Novickij-Peretyerszkij: Római magánjog. Bpest. 1950. 244. és k. l.). A vonatkozó papyrust lásd Mitteis-Wilcken id. m. III. 238. — A végrehajtási jog fejlettségére mutat a hellenisztikus Egyiptomban az ie. 223-ból származó árverési hirdetmény (Mitteis-Wilcken id. m. I. 340.). A központilag ellenőrzött áruforgalomról és az állami egyedúraságról szól a myrrha árának szabályozását tartalmazó ie. 112-ből származó papyrus (Mitteis-Wilcken id. m. I. 309.) stb.

kal (a görög poliszok) rendelkeztek, ugyanakkor a nyugati területek köz-igazgatása csak éppen a nemzetiségi, törzsi igazgatás első jogi formákba való öntését tükrözte az államalakulás kezdetén. A rómaiak által részükre adott községi, városi »alkotmányok« tehát magasan felette állottak közigazgatási rendszerüknek, ha ilyenről egyáltalában lehet beszélni (pl. az ősközösségben élő germánoknál). Ez természetszerűleg folyik abból, hogy az állam és az államigazgatás, mint erőszakszervezet és működésének módszere nem voltak hivatva olyan rabszolgatömegek fékentartására, mint keleten;

nem hagyható emellett figyelmen kívül az sem, hogy míg keleten a hellenizálás folytán a birodalom nyelve a görög volt, Egyiptomban éppúgy mint Syriában, vagy a Balkán félszigeten, nemkülönben Kisázsiaiban, addig nyugaton — mint erre Kunkel rámutat⁵³ — az uralkodó nyelv a latin volt. Ilyen módon, ahogyan a latin nyelv háttérbe szorította, illetve ellatinosította a népek nyelvét, éppúgy a római jog is áthatotta ezek primitív jogát, s elromanizálta azt. Ez az elromanizálás — mint azt E. Levy kifejti^{53/a} — e területeken magának a klasszikus római jognak primitívvé válásával járt a posztklasszikus korban. Így lett e területen ez a római jog minden külön törvényhozói aktus nélkül ún. *római vulgárjog*, amelyben pl. a dologi tulajdonátruházási aktus nem különbözik a (kötelmi) vételügylettől, hanem a vétel mintegy készvétellé egyszerűsödik. Persze a római jog ilyen vulgarizálódása a keleti területeken is észlelhető, mégis azzal a különbséggel, hogy ott a fejlett peregrin jog által való összeolvadás lehetősége kevésbé volt adva; végül az sem kedvezett nyugaton az önálló párhuzamos jogrendszerek létének, hogy Róma e területek közösségeinek aránylag könnyebben és gyakrabban adta meg a polgárjogot, mint keleten.

7. Kérdés ezek után, hogy *miben nyilvánult meg a különbség a római »hegemóniarendszer« és »provinciarendszer« közt és volt-e ennek kihatása a párhuzamos »idegen« jogrendszerek létrejöttére?*

Wlassak⁵⁴ alapvető tétele volt az, hogy a római polgárok a rómaiak törvényekben rögzített joga alapján, míg a peregrinusok Róma urainak *imperiuma* alapján éltek. Ebből a korábban vitatott,⁵⁵ ma már általánosan elismert tételből megállapítható, hogy a provinciák lakosaira nézve az állami főhatalom birtokosai által (senatus, császár) imperiummal felruházott helytartó akarata szabta meg azt, hogy a provincia lakói milyen joggal éljenek. Miután — mint azt Schönbauer kifejti⁵⁶ — »a rómaiak természetesnek tartották, hogy idegen államok saját jogaik szerint éljenek«, ez az elv a provinciák lakosságára is átvetült. Általában meghagyták azok hazai jogát, tekintettel arra, hogy — különösen korábban — a római nacionalis gőg nem is nagyon engedte, hogy a peregrinusok egymásközt római joggal éljenek. Miután azonban a helyi jog érvényesülését a provincia meghódítójának és a senatusnak akarata biztosította, amennyiben a senatus által kiadott *lex provinciae* (lex Rupilia, lex Pompeia) szabályozta a provincia lakosainak jogi helyzetét,⁵⁷ vagy a hódító hadvezérre bízta e kérdésben a döntést, a helyi

⁵³ Kunkel: Röm. Rechtsgeschichte (Köln-Graz. 1956.). 48. 1.

^{53/a} Levy: West Roman Vulgar Law (Philadelphia. 1951.) 6. 1.

⁵⁴ Wlassak: Röm. Prozessgesetze (Leipzig. 1888.). II. k. 129. és k. 1.

⁵⁵ Baron: Peregrinenrecht und Ius gentium. 1892. 27. és k. 1.

⁵⁶ Schönbauer: Studien zum Personalitätsprinzip im antiken Rechte. SZ. 1929.

49. k. 371. és k. 1.

⁵⁷ Jörs-Kunkel-Wenger: Röm. Privatrecht. (Berlin. 1935.) 56. 1.

jogrendszer fenntartása, vagy hatályon kívül helyezése (és római hatóság, bíróság és eljárás oktrojálása, ill. a korábban biztosított helyi jog érvényének visszavonása) az imperiumot a császár nevében gyakorló helytartó akaratától függött a császár, ill. a senatus által biztosított keretek közt. Ezzel szemben Itália területén, valamint a Rómával szerződési viszonyba került Itálián kívüli államok esetében, a szerződés biztosította a helyi jog érvényesülését, vagy hatályon kívül helyezését, de ez utóbbit csak oly formában, hogy az állam a szerződés értelmében római polgárjogot nyert a maga egészében, vagy külön-külön annak lakosai.

A fentmondottakból folynak a következők:

míg a *hegemóniarendszer* a szerződésen épül fel, a *provinciarendszer* a *hódítás tényén* (ami persze nem jelentette azt, hogy a hegemóniarendszerrel a szerződés nem előzhette meg hódítás, s ennek folytán a legyőzött *deditio*ja; ezután azonban Róma oly helyzetbe hozta a *dediticius* népet, hogy az vele *foedust*, ill. *amicitia*-t köthetett). Ebből viszont az alábbiak következnek:

a) a hegemóniarendszer mellett a szerződés nem engedte, hogy Róma a peregrin jogrendszer érvényesülését visszavonja, míg a provinciarendszerrel ez minden további nélkül lehetséges;

b) a hegemóniarendszer mellett a római jog nem volt alkalmazható a szövetséges állam polgárainak egymásközi és államukkal kapcsolatos ügyeiben, míg a provinciarendszer mellett a provincialis községek, városok polgárainak egymásközi ügyeiben a helytartó akaratából az ő elgondolásának megfelelően a római jog szabályai alkalmazhatók voltak mind egyik, mind másik viszonylatban.

Ezekből következőleg a párhuzamos peregrin jogrendszerek léte, lát-szólag lényegesen bizonytalanabb volt a provinciarendszer mellett, mint a hegemóniarendszer mellett. Ugyanakkor azonban, miután a hegemóniarendszer olyan területen állott fenn, amelyet legnagyobb részt a rómaiakkal rokonnépek laktak, ezekre könnyebben kiterjesztették a polgárjogot a rómaiak, ez pedig hazai jogrendszerük felszámolását eredményezte. Így tehát a párhuzamos jogrendszerek léte mindkét rendszer mellett egyaránt lehetséges volt, de egyaránt labilis is.

IV.

1. *Caracalla császár rendelete (constitutio Antoniniana) iu. 212-ben a római polgárjogot valószínűleg a birodalom minden szabad alattvalójára, aki még nem volt római polgár, kiterjesztette.*⁵⁸ Kérdés azonban, hogy ez a

⁵⁸ A *constitutio Antoniniana*-t tartalmazó giesseni papyrus (Pap. Giess. 40.) tartalma sok vitára adott okot abban a kérdésben, hogy vajon a peregrini *dediticii* is megkapták-e ez alkalommal a római polgárjogot. Mitteis (id. m. 159. és k. 1.) arra az álláspontra helyezkedik, hogy ezekre a rendelet nem vonatkozott. Ezzel szemben Schönbauer kimutatja, hogy a peregrini *dediticii*-re is vonatkozott a *constitutio* (Schönbauer id. m. SZ. 1929. 49. k. 345. és k. 1.; *Reichsrecht gegen Volksrecht?* SZ. 1931. 51. k. 277. 1.; *Reichsrecht, Volksrecht und Provinzialrecht.* SZ. 1937. 57. k. 309. és k. 1.). Hasonló álláspontot juttat kifejezésre újabban De Visscher: *Le*

császári rendelet egy tollvonással megszüntette-e a birodalmon belül érvényesülő polgárjogokat (s most már a birodalom minden szabad alattvalója csak egyetlen polgárjoggal, a római polgárjoggal rendelkezett-e), avagy a régi provinciabelieknek megmaradt-e népi polgárjoguk is a római mellett.

Mitteis⁵⁹ tagadja a kettős polgárság lehetőségét, s arra az álláspontra helyezkedik, hogy a constitutio Antoniniana a peregrin polgárjogot felszámolta. A kérdés erősen vitatott. A köztársaság idejére nézve a problémát — legalábbis bizonyos mértékben — eldönti Cicero (pro Balbo 11., 28.) azon megállapítása, mely szerint: »duarum civitatum civis noster esse iure civili nemo potest«. Ugyancsak erre utal az a kitétele, mely szerint (pro Balbo 12. 29.) »sed nos non possumus et huius esse civitatis, et cuiusvis praeterea«. Szintén ezt erősíti Cicero tétele, mely szerint (pro Balbo 13. 31.): »a maioribus nostris comparata, ne quis nostrum plus, quam unius civitatis esse possit«. E megállapításokból az világlik ki, hogy a római polgár nem lehet egyúttal más államnak is polgára. Ugyanakkor e megállapítások nem zárják ki azt az a contrario felállítható tételt, mely szerint az, aki előbb idegen állam polgára, utóbb római polgárságot nyerjen, de a régi polgárságát is megtartsa. Más állampolgárságnak a római állampolgársággal való összeférhetetlensége a Mommsen-féle álláspontra⁶⁰ támaszkodó, főleg régebbi irodalomban található. Schönbauer⁶¹ nézete szerint azonban e tétel csak az eredetileg római polgárookra áll, azokra, akik korábban más polgárjoggal rendelkeztek, nem. Mindkét nézet azonban kissé merevnek látszik. A köztársaság korára szerintünk a kérdést a fenti ciceroi megállapításokból logikusan vonható következtetés dönti el. Emellett nincs semmi indoka annak, hogy másképpen szemléljük a problémát a principatus korában, így Caracalla uralkodásának idején. Bár kétségtelen, hogy a római polgárok ősi római gőgje a principatus idején némileg feloldódott, egy római polgárnak azonban semmi szüksége nem volt ezután sem arra, hogy újabb polgárjogot szerezzen magának. Ez időben ui. a birodalom már az egész Mediterraneumot magába foglalta, s ez az új polgárjog legfeljebb valamelyik, Rómától függő helyzetben lévő »szövetséges állam« polgárjoga lehetett, vagy ami a római polgárra még kevésbé csábító volt, egy provincia valamely városának »állampolgársága«, ez pedig nem jelentett mást, mint mai kifejezéssel élve, községi illetőséget. A római polgárjoggal egyenrangú polgárjog ez időben legfeljebb a perzsa állampolgárság lehetett, a birodalomnak császárkori elszigetelődési politikája folytán azonban ennek gyakorlati lehetősége aligha volt. Ugyanakkor azonban arra a peregrinusra, aki vagy egy Rómától függő »szövetséges állam« polgára, vagy pedig nem is volt szorosabb értelemben polgár, hiszen az ő »polgársága« csak annyit jelentett, hogy egy provincia valamely városának vagy tartományának állandó lakosa, ott illetőséggel bíró személy (ez abban nyilván-

statut juridique des nouveaux citoyens romains. L'antiquité classique. 1945. 11. és k. l. és Taubenschlag: The law of greco-roman Egypt in the light of the papyri. 1944. 28. és k. l. — A kérdés ma is vitatott. A legutóbbi irodalomban Ranovics (id. m. 233. és k. l.) ismét a korábbi nézetet teszi magáévá.

⁵⁹ Mitteis id. m. 157. és k. l.

⁶⁰ Mommsen: Staatsr. III. k. 47., 129., 641. és k. l. 698. és k. l. — Karlowa id. m. I. k. 295. l.

⁶¹ Schönbauer: Iura. 1953. 38. l. és k. l. Wenger: Recenzio De Visscher »Les Edits d'Auguste découverts à Cyrené« c. munkájához SZ. 1942. 62. k. 434. és k. l. — De Visscher: La cittadinanza romana. 1949. 9. és k. l.

nult meg, hogy a helyi tartományi, vagy városi jog uralma alatt állott), tehát provinciai illetőségű római alattvaló volt, nagyjelentőségű volt, hogy római polgárjogot szerezhette, tehát a birodalom alattvalójából annak polgára lett. Az viszont, hogy az ilyen személyt a status civitatis szempontjából kettős állampolgársággal rendelkezőnek minősítsük, túlzásnak látszik. Az illető eredeti »állampolgársága« valójában inkább községi illetőség volt, azonban olyan községi illetőség, amely a nevezetnek a városi, tartományi peregrin-jogrendszer uralmának való alávetettségét jelentette.

2. Úgy véljük ezután, hogy feltétlenül helytelen a kérdést úgy feltenni, hogy a constitutio Antonianiana megszüntette-e a birodalom peregrin alattvalóinak eddigi állampolgárságát, s ezért cserébe adta a római polgárságot, vagy azok mindkét állampolgárságot megtarthatták. Nem lehetett erről szó azért, mert a birodalomban gyakorlatilag csak egy állampolgárság létezett, a római (akik ezzel bírtak, a birodalom formailag teljes jogú tagjai voltak). *Aki pedig a birodalom területén lakott állandó jelleggel, de nem volt római polgárjoga, az római alattvaló volt, állampolgárság nélkül.* Az ilyen személy a római hódítás előtt önálló, a hódítás után pedig függő szövetséges állammá, vagy provinciává, vagy polisból közönséges várossá süllyedt római közigazgatási területen illetőséggel rendelkezett csupán, s a helyi városi, tartományi jognak, jogrendszernek volt alávetve. Érvelésünk ellen szól ugyan az, hogy egyes városokban illetőséggel bíró peregrinusokat e város civiseinek nevezik néha a források, továbbá pl. Plinius (ep. 5—7.) arra kéri Traianus császárt, hogy Harpokrasz orvosnak adományozza »et Alexandrinam civitatem, et Romanam«. Az ún. községi illetőségre azonban a rómaiaknál inkább csak az itáliai municipiumok vonatkozásában voltak külön szavai a köztársasági korban (pl. cives Romani et municipes Tusculani⁶²), a provinciális viszonyok között azonban ez a distinkció állampolgárság és egy tartományhoz vagy városhoz való tartozás megkülönböztetésére hiányzott. Fenti példánkat nézve, az alábbiak állapíthatók meg. Kétségtelen, hogy a Ptolemaidák Egyiptomában Alexandria autonóm város volt Naukratisszal és Ptolemaisszal együtt. Bár Augustus meghagyta Egyiptom és a három autonóm város közigazgatási beosztását, azonban nem sokkal utóbb megkezdődött az új közigazgatási kerületek kialakítása. Traianus idején tehát már Alexandria régi államjogi helyzete aligha maradhatott fenn az új kerületi beosztásban (a deltavidék, a Heptanomis és a régi hermupoliszi kerülettől délre fekvő rész, a régi Thébaisz).⁶³ Itt tehát nyilván arról van szó, hogy Plinius a görög orvos részére római polgárságot kér, s egyben azt, hogy Alexandriában kapjon községi illetőséget, mert feltehetőleg az alexandriai városi jog — tekintettel az ott virágzó orvostudományra — igen előnyös elbírálást biztosított

⁶² Lübtow id. m. 638—639. l.

⁶³ Moravcsik id. m. 281. l. — Ranovics (id. m. 27. és 217. és k. l.) ugyan tagadja e városok autonómiáját, ami abból ered, hogy csak Septimius Severus ad az egyiptomi városoknak bulé-t, Maskin azonban kifejti (Aug. 399. l.), hogy bár Alexandriának bulé-ja nem volt, önkormányzata azonban Naukratisszal és Ptolemaisszal együtt volt. Különben is miután az alexandriai »polgárjog« szerepe jelentős volt, kizárt, hogy ne lett volna pl. Alexandriának autonómiája, csak azért, mert egy, a görög városoknál szokásos közigazgatási szerv: a bulé egy ideig hiányzott itt. Legutóbb Taubenschlag (Die röm. Behörden und das Volksrecht vor und nach der C. A. SZ. 1952. 79. k. 103. l.) utal e városok autonómiájára.

az orvosoknak.⁶⁴ Egyébként Ulpianus, aki Caracallának is kortársa volt, rendszeresen *civitas-nak* nevezi a provinciai városokat, ami a provinciákban élő városi, ill. tartományi szokásjogról szól (D. 1. 3. 33. — 1. 3. 34.).

3. A kérdés tehát csak úgy tehető fel a *constitutio Antoniniana* idejére nézve, hogy: a *constitutio* meghagyta-e a *peregrinusok* községi illetőségét? Másszóval: továbbra is érvényesülhettek-e a most polgárrá lett alattvalók vonatkozásában a helyi jogrendszerek, ill. némely esetben (ahol peregrin jogrendszerről nem beszélhetünk) az elszórt helyi szokásjogi szabályok, vagy e jogrendszerek, ill. elszórt jogszabályok hatályát felszámolták, s azok legfeljebb csak »illegálisan« érvényesültek tovább is, azaz lényeges ellenállás mutatkozott a *Volksrecht* részéről a *Reichsrecht*tel szemben.

Mitteis⁶⁵ abbéli álláspontja, hogy a *constitutio* a peregrin jogot, s ezzel együtt e jogrendszerek, ill. elszórt jogszabályok uralmát megszüntette, kérdésünkre közvetve azt a választ adja, hogy a rendelet azonnali hatállyal megszüntette a peregrin jogok (*Volksrecht*) érvényét és jogegységet teremtett az egész birodalomban (ami persze nem jelentette azt, hogy a »*Volksrecht*« ténylegesen ne vette volna fel a harcot a »*Reichsrecht*«-tel, s ne hatolt volna bele abba). Ezzel szemben Schönbauer⁶⁶ szerint a *constitutio* meghagyta a peregrinek »peregrin-civitas«-at a római polgárjog mellett. Így a római polgárrá lett peregrinus most már feltehetőleg választhatott a két jog között, hogy adott ügyben mely jogszabályok legyenek rá alkalmazandók. (Persze, a választási lehetőséget — mint erre később utalunk — bizonyos körülmények korlátozhatták.)

4. Nézetünk szerint a Schönbauer által képviselt álláspont látszik inkább elfogadhatónak.

Annak ellenére, hogy erősen vitatható, hogy vajon Róma más népek vonatkozásában⁶⁷ az ellenséges állapotot tartotta-e természetesnek, vagy a békés viszonyt, sohasem fordított gondot arra, hogy saját vallását, szokásait, nyelvét, igazgatási rendszerét és általában jogrendszerét a leigázott népekre rákényszerítse. Ha ebben a vonalvezetésben — különösen a császárkorban — állott is be idők folyamán bizonyos módosulás,⁶⁸ ez távolról sem jelentette azt, hogy Róma pl. saját jogrendszerét ráerőszakolni kívánta volna a tőle függő államokra, vagy a provinciákra. Heuss megállapításait alapul véve

⁶⁴ Kevéssé valószínű Ranovics (id. m. 223. l.) nézete, mely szerint az alexandriai polgárjog arra kellett, hogy egyiptomi lakos római polgárjogot kap hasson.

⁶⁵ Mitteis id. m. 159. és k. l.

⁶⁶ Schönbauer: Die Inschrift von Rhosos und die Constitutio Antoniniana. Archiv für Papyrusforschung. 13. k. 177. és k. l. és a 71. jegyzetben közöltek. — Ugyanez az álláspontja Lübtownak (id. m. 657. l.), Kunkelnek (id. m. 46. és k. l.). Ezzel helyezkedik szembe, s lényegében a Mitteis-féle nézetre utal Arangio-Ruiz (L'application du droit romain en Egypte après la Constitution Antoninienne. Bull. de l'Institut d'Egypte. 1948. 29. k. 84. és k. l.).

⁶⁷ Mommsen (Staatsrecht. III. k. 591. és k. l.) idegen államokkal való természetes ellenségeség elvéből indul ki, Heuss (Die völkerrechtlichen Grundlagen der röm. Aussenpolitik. Leipzig. 1933. 53. és k. l.) a békés állapotot tartja természetesnek. A kérdés erősen vitatott. Az a tény azonban, hogy a római minden idegen hostis-nak tekintett, legalábbis vitathatóvá teszi Heuss nézetét.

⁶⁸ Augustus volt az, aki először mutatott ellenséges érzületet Róma története folyamán az idegen vallási kultuszokkal szemben, különösen az egyiptomi kultusz tekintetében. (Maskin: Augustus principatusa. Bpest. 1953. 456. l.).

jelenti ki Kaser,⁶⁹ hogy »a római birodalmi politika egyik legfontosabb alapelve volt, hogy a jogilag alávetett, vagy csak politikailag függő állapotba hozott népeknek eredeti, begyökerezett jogát meghagyja. Ennek az autonómiának a biztosításában mutatkozott meg Róma magas színvonalú államművészete«. Ennek indoka döntően abban rejlett a függő helyzetben levő államok vonatkozásában, hogy Róma a vallás, szokások stb. meghagyásával, sőt esetleg bizonyos kultuszok Rómában való recepciójával sokkal jobban tudta biztosítani azok uralkodó osztályainak Rómához való hűségét, mint ha kormányzati rendszerét durván rájuk kényszerítette volna. A provinciák vonatkozásában viszont, ahol azok lakosságát a helytartó hatalmának vetette alá, mert adott esetben hatalmi politikája, vagy az illető nép »rebellis« magatartása ezt kívánta meg, szintén az uralkodó osztály egy részének Rómához való édesgetését jelentette az, hogy a római igazgatás rendszere mellett a régi igazgatási rendszert is fenntartotta (pl. Egyiptom-provinciának egyes kerületeiben, városaiban, községeiben), ami rendszerint a régi vezető tisztviselők eddigi tisztségében való meghagyását is jelentette (sztratégosz, toparchos stb.). — További indoka e politikának abban rejlett, hogy a régi igazgatási, bírósági apparátust Róma nem tudta ellátni tisztviselőkkel saját polgáraiból. Ha azonban el is tudta volna látni, rendkívüli nehézségeket jelentett volna e tisztviselői kar és bíróságok számára a helyi nyelv, szokások idegen volta. Ez ui. a polgári közigazgatást egész megbénította volna. A katonai közigazgatás állandó fenntartása viszont a provinciák nyugalma állandóan veszélyeztette volna. Sokkal célszerűbbnek bizonyult az, hogy a meghagyott régi igazgatási apparátus (amely jól tudta, hogy Róma kegyéből gyakorolja tisztségét) vezesse tovább a helyi közigazgatást, végrehajtván a kevés számú római tisztviselő utasításait. Ezek ui. pozíciójukat féltve, hű kiszolgálói lettek Rómának, a provinciák lakosainak kizsárolásában. Ami a bírósági szervezetet illeti, Rómának nem volt oka arra, hogy azt római bírói szervezettel és a régi eljárási jogot római eljárási joggal felváltsa. A lényeges, Róma szempontjából döntő jelentőségű bűnvádi eljárások (politikai bűnügyek), valamint jelentős polgári peres eljárások a helytartó imperiuma alapján minden további nélkül a helytartó bírói fóruma elé voltak vonhatók akkor is, ha peregrinus volt a terhelt, vagy ugyanazon város vagy tartomány peregrinusai állottak egymással szemben a perben. A Róma szempontjából jelentéktelen büntető vagy polgári perekkel viszont a helytartó nem törődött, s így semmi ok nem volt arra, hogy ezeket római fórum elé vonják. Érintetlenül megmaradhatott tehát mind a helyi eljárási, mind pedig az anyagi jog.

5. Nézetünk igazolására lássuk, *mi volt a helyzet a provinciákban a constitutio Antoniniana idején, ill. az azt követő időkben az államigazgatás, valamint a bírászkodás területén?* Kihatott-e akár jogilag, akár ténylegesen a constitutio e területek közigazgatására és bírászkodására (eljárási és anyagi jogra), vagy megmaradtak a peregrin szokásjog szabályai, ill. a peregrin jogrendszerek a peregrinusok római polgárrá tétele után is?

Ami a provinciális közigazgatást illeti, megállapítható, hogy a constitutio nem szüntette meg az egyes városokban, tartományokban a helyi közigazgatás szervezetét. Ezzel találkozunk — mint már említettük — még ie. 242-ben

⁶⁹ Heuss id. m.

Amorgosz görögországi, s Panormosz szicíliai városban (iu. 314) és általában ugyanezen időben Sicilia-ban. Ugyanakkor a római közigazgatási rendszert Massilia-ban már a constitutio előtt bevezették, s ez volt a helyzet Egyiptomban is. Ez utóbbi tartományban már a principatus derekán új közigazgatási beosztást vezettek be, amely eltért az Augustus által fenntartott ptolemaioszi beosztástól, sőt a III. század végén már ismét újabb közigazgatási beosztást hívtak életre.⁷⁰ Az első római rendszerű közigazgatási rendezés azonban továbbra sem érintette a ptolemaioszi korból fennmaradt tisztségeket. Ezt igazolja az, hogy még iu. 275-ben találkozunk az oxyrhynchoszi városi tanáccsal (bulé),⁷¹ ie. 288-ban a heptanomosz-i és az arsinoëi kerületek főnökeivel (sztratégosz),⁷² s minden valószínűség szerint már a második római közigazgatási területrendezés után is (feltehetőleg a IV. század elején) szerepel egy letartóztatási parancsban Terythisz község előljárósága («kómarchaisz komész Terytheosz»).⁷³ *A római rendszerű közigazgatás tehát mintegy a constitutio után 100 év alatt nyert fokozatosan bevezetést.* Ez a folyamat azonban már a constitutio előtt megindult, lényegében már a köztársaság végén, midőn a rómaiak egyes peregrin városok részére már római közigazgatási szervezetet adtak.

A büntetőeljárást tekintve, miután a római polgárok a helytartó criminalis iurisdictioja alatt állottak, csupán főbenjáró bűncselekményekben, tehát halálbüntetéssel sújtandó büntettek esetén kellett a helytartónak a vádlottat Rómába küldeni (Paul. Sent. 5. 26. l.). Emellett több forráshely tanúsítja, hogy ha a helytartó ezt elmulasztotta, halállal lakolt (így Capito, Alsógermánia helytartója: Dio 64. 2. — s Suetonius Galba 9.). A nem római polgár provinciabeliek felett viszont vagy a helyi peregrinus bíróság ítélkezett, vagy a helytartó. Ha azonban halálbüntetésről volt szó, a helytartó megtehetette azt is, hogy a peregrinust elítélés végett Rómába küldte (Josephus vita. 3.). Mindezeket figyelembe véve, a constitutio Antoniniana után az lehetett a helyzet, hogy miután római polgár lett, mindenki a helytartó criminalis iurisdictioja alá került, aki halállal büntetendő bűncselekmények esetében őt Rómába kellett, hogy küldje. Emellett azonban nagyon valószínű, hogy amennyiben még helyi bíróságok maradtak, kis jelentőségű bűnügyekben ezek ítélkezhetek a római polgárrá lett peregrinus kriminális ügyeiben. Lehetséges volt ez annál inkább, mert az ítélkezést gyakorlók maguk is római polgárok voltak, s így nem lehetett szó arról, hogy római polgár peregrinus által vezetett bírói fórum elé került a bűnvádi eljárás során. Lényeges változást a constitutio tehát itt sem hozott, csupán annyit, hogy a helytartói büntetőtörvényszék munkája megnövekedett.

Ami a provinciák és korábban nem római városok polgári törvénykezését illeti, erre nézve egy Ulpianustól származó forráshely ad felvilágosítást (D. 1. 3. 34.):

⁷⁰ Moravcsik id. m. 282. l.

⁷¹ Mitteis-Wilcken id. m. II. k. 198. l.

⁷² Mitteis-Wilcken id. m. I. k. 378. l.

⁷³ Moravcsik id. m. 272. l. — Megemlítendő azonban, hogy a IV. században már nem fordulnak elő ezek a közigazgatási szervek a papyrusok anyagában. A kerületi főnök »logisztész« néven szerepel (pl. Mitteis-Wilcken id. m. I. k. 48. és I. k. 154. l.).

»Cum consuetudine civitatis vel provinciae confidere quis videtur, primum quidem illud explorandum arbitror, an etiam contradicto aliquando iudicio consuetudo firmata sit.«

E forráshely szerint egy város vagy provincia szokásjoga adott jogvitában akkor ismerendő el, ha az már egy korábbi, és ítélettel befejezett eljárásban alkalmazást nyert. Ez a szabály mindenesetre a constitutio-t követő időből származik. Ulpianus ui. egyrészt kb. 10 évvel élte túl Caracalla császárt, másrészt újabban van olyan nézet, mely szerint az egész mondat későbbi szövegezés eredménye.⁷⁴ Ezt előrebozsátva, a következók állapíthatók meg:

az említett jogviták alanyai általában csak római polgárok, akiknek a pereiben alkalmazhatók a római birodalmi jog helyett a városi és provinciai szokásjogi szabályok;

ezen a jogszabályok azonban csak akkor alkalmazhatók, ha korábban, tehát nyilvánvalólag a constitutio előtt — amikor a peregrinusok közötti perekben ezek minden további nélkül érvényesültek, — alkalmazást nyertek;

végül megállapítható, hogy a provinciai, vagy városi helyi szokásjog csak akkor alkalmazható a constitutio után is, ha ugyanazon város, vagy ugyanazon tartomány volt »polgárai« közt, (akik most római polgárok lettek) folyik a per;

mindezekből pedig együttesen folyik, hogy a *constitutio Antoniniana* a polgári törvénykezésben olyértelmű változást hozott be, hogy leállította a peregrin jogfejlődést, mintegy megmervítette azt, s csupán azt tette lehetségessé, hogy a továbbiakban a constitutio előtt létrejött peregrin jogot alkalmazzák a peregrinusokból lett polgárok polgári pereiben, amennyiben egyéb feltételek is fennforogtak.

Kérdés azonban, hogy köteles volt-e a római hatóság, a helytartó e szokásjogot is alkalmazni a birodalmi jog mellett?

Erre nézve úgy véljük, három ulpianusi forráshely egybevetése adhat némi eligazítást. Az egyik szerint:

»Diuturna consuetudo (civitatis vel provinciae) pro iure et lege in his, quae non ex scripto descendunt, observari solent« (D. 1. 3. 33.).⁷⁵

E kitételből megállapítható, hogy a városok és tartományok szokásjogait a peregrinusokból lett római polgárokra nézve »pro iure et lege« szokás alkalmazni, tehát úgy, mintha római szokásjog volnának.

A következő forráshely szerint:

»Si quis reum criminis, pro quo satisdedit, non exhibuerit, poena pecuniaria plectitur; puto tamen, si dolo non exhibeat, etiam extra ordinem esse damnandum; sed si neque in cautione, neque in decreto praesidis certa quantitas comprehensa est, ac ne consuetudo ostenditur, quae certam formam habet, praeses de modo pecuniae, quae inferri oporteat, statuet« (D. 48. 3. 4.).

Ulpianus itt kifejti, hogy amennyiben adott esetben a pénzbírság mértéke tekintetében sem a felek nem intézkedtek, sem a helytartó decretumában erre

⁷⁴ Kaser: *Mores maiorum und Gewohnheitsrecht*. SZ. 1933. 59. k. 82. 1.

⁷⁵ Perozzi (*Istituzioni di diritto romano*. Firenze. 1906. I. k. 31. 1. 2. jz.) szerint az »in ... descendunt« interpolatio eredménye. Az eredeti szövegben a »civitatis vel provinciae« nem szerepel, de ez — tekintettel a D. 1. 3. 34. forráshelyre — ideértendő.

megfelelő döntés nincs, sem a helyi szokás nem ad eligazítást, úgy a helytartó belátása szerint járjon el.

A harmadik helyen Ulpianus a császári rescriptumokról mondja Hadrianus egy rendeletével kapcsolatban:

«quia generalia sunt rescripta, et oportet imperialia statuta suam vim obtinere, et in omni loco valere» (D. 47. 12. 3. 5.),

azaz a császári rendeletekkel szemben minden helyi jognak deferálni kell, hiszen azok »in omni loco valere«.

A fentiekből a következők állapíthatók meg:

amennyiben a császári rendeletek másként nem intézkednek,

úgy a helytartó is a helyi jogot alkalmazza a provinciai illetőségű római polgárokra,

s ezt a helyi jogot »pro iure et lege«, tehát római jog helyett, azaz római jogként alkalmazza.⁷⁶

Kérdés továbbá, hogy mi volt a viszony egyrészt a helytartó bírói széke, másrészt a még működő helyi bírói fórumok előtt az *ius* és *lex*, valamint a *pro iure et pro lege* alkalmazott helyi szokásjog között?

A helytartó bírói széke előtt nyilvánvalóan elsősorban a birodalmi jog érvényesült a peregrinusokból lett polgárok jogvitáiban. Történt pedig ez egyrészt azért, mert a Rómát képviselő helytartó fóruma előtt peregrin jogot alkalmazni római felfogás szerint lehetetlen volt, hiszen a császári constitutiók már a császárság elejétől nagy szerepet játszottak, nemkülönben a császár által autorizált jogászok véleményei, tehát a császári hatalom sérelmét jelentette volna egy ezzel ellentétes megvetett, idegen helyi jognak alkalmazása, másrészt azért, mert a helytartók, ill. általuk a civiljurisdictio gyakorlásával megbízott római polgárok nem ismerték a helyi jogot.⁷⁷ Ilyen módon természetes, hogy a helytartó fóruma előtt a helyi szokásjog szabályai csak akkor nyertek alkalmazást, ha a birodalmi jog nem adott döntést a kérdéses jogesetre (tehát csak szubszidiárius jelleggel). De ennek jelentősége is csak úgy volt meg, ha a helytartói fórum előtt a kérdéses szokás ismert volt, s a felek mindkettője ugyanazon városban, vagy tartományban bírt községi illetőséggel.

A még működő helyi bírósági szervek előtt, márpedig ilyenek — mint arra Mitteis⁷⁸ félreérthetetlenül rámutat — a constitutio Antoniniana után is működtek, kisebb jelentőségű polgári perekben nyilvánvalóan a helyi jogszokási szabályok érvényesültek, ha a jogvita alanyai helyi illetőségűek voltak. Ez annál inkább valószínű, mert — annak ellenére, hogy most már a helyi bírák, s az előttük vitázó felek is római polgárok voltak — a római birodalmi jogot

⁷⁶ Lübtow (id. m. 514. l.) az a nézete, mely szerint a helytartó a helyi szokásjogot csak szokta alkalmazni, de nem kell azt alkalmaznia, erősen vitatható. Amennyiben ui. az ulpianusi idézet a constitutio Antoniniana utáni keletű — márpedig Lenel (Palingenesia: II. k. 966. l. 4. jz.) határozottan erre az álláspontra helyezkedik, s utal arra, hogy a De officio proconsulis c. ulpianusi munka éppen a volt peregrinekre vonatkozik — úgy természetes, hogy a »pro iure et lege... obeservari solet« kifejezés azt jelenti, hogy a helytartó a helyi szokásjogot úgy alkalmazza, mintha az *ius*, vagy *lex*, tehát római birodalmi jog volna. A birodalmi jognak pedig a helytartó alá volt vetve a polgárok vonatkozásában.

⁷⁷ Kaser: Röm. Rechtsgesch. 46. és k. l.

⁷⁸ Mitteis id. m. 167. és k. l.

alig ismerték. Érdekes példa erre az, hogy végrehajtási okiratok alapján kéri a végrehajtás elrendelését⁷⁹ a hellenisztikus területek római polgárai a császártól akkor, midőn ebben a kérdésben a római birodalmi jognak alapvetően ellentétes álláspontja van a hellén jogéval (csak bírói ítélet alapján, de minden okirat nélkül kérhető a végrehajtás⁸⁰). Nyilvánvaló azonban, hogy ez az állapot csak azokban a provinciális városokban volt meg, amelyekben Róma meghagyta a helyi bíróságokat. Ahol az első folyamodványban is a helytartó gyakorolta a civilurisdicitiót (iu. 346-tól a polgári törvénykezést első folyamodásban e városokban a defensorok látták el) természetesen az előbbieken mondottak érvényesültek.

Már a most mondottakból is *kitűnik azonban a birodalmi jogrendszer elsőbbsége a helyi jogrendszerekkel szemben*. Ezt erősíti meg egy a jutinianuszi Institutiókból származó szöveg, amely a múltra kíván utalni (Inst. 1. 2. 11.):

»Ea vero, quae ipsa sibi quaeque civitas constituit, saepe mutari solent vel tacito consensu populi, vel alia postea lege data«.

E szerint az egyes tartományi városok szokásjogai helyett gyakran alkalmazzák a birodalmi szokásjogot, ill. az állam törvényeit.

6. A fentmondottak alapján összefoglalólag az alábbiakat állapíthatjuk meg:

a *constitutio Antoniniana* a birodalom provinciális közigazgatás szervezetét lényegében nem érintette, mert a közigazgatási területbeosztás módosítása és a közigazgatási szervezet romanizálása már jóval a *constitutio* kibocsátása előtt megindult, s e romanizálási folyamat lényegében csak a IV. században fejeződött be;

a *büntető törvénykezés területén a constitutio által eredményezett változás mindössze abban állott, hogy a helytartók criminaliurisdictionis tevékenysége megnövekedett*, mert a sok római polgárrá lett peregrinus bűnügyei most már elé tartoztak, bár a kisebb jelentőségű bűnügyekben a helyi szervek is dönthettek a helyi jog szerint;

a *polgári törvénykezésben lényeges változás szintén nem következett be*. Azokban a provinciális városokban, ahol korábban meghagyták a helyi polgári bírói fórumot, továbbra is ez járt el a kisebb jelentőségű polgári perekben a helyi szokásjog szerint az ugyanazon illetőségű római polgárok közti vitákban. Azokon a területeken, városokban azonban, ahol már korábban római polgári bíraskodást vezettek be, továbbra is a helytartó, majd a IV. század közepétől a defensorok fóruma ítélkezett. A változás itt csupán az volt, hogy a helytartó polgári iurisdictionis tevékenysége szükségképpen megnövekedett.

Mindezekből következik, hogy a *constitutio Antoniniana* nem járt forradalmi változással a birodalom életében. Ez annál is inkább így volt, mert a római polgárjog kiterjesztése a birodalom szabad peregrin alattvalóira nem jelentett már komoly privilegizálást ezen időben. Nem jelentett pedig egyrészt azért, mert különösen a nyugati provinciákban több városnak, ill. peregrin alattvalónak megadták már a polgárjogot a *constitutio* előtti időkben, másrészt azért, mert a provinciákban a latinjogúság, valamint a latini Juniani csoportjának jogi helyzete sok tekintetben pótolta a római polgári jogokat (lásd a ve-

⁷⁹ Mitteis, id. m. 157. l.

⁸⁰ Lásd Egyiptomban az okirat alapján való végrehajtást.

respataki viasztáblák mancipatio okiratait, amelyeket valószínűleg latini Juniani készítettek hiszen a mancipatio az élők közötti ius commerciiel bírók részére volt fenntartva, márpedig a latini Juniani a polgárjognak éppen e részével rendelkeztek). Emellett azt, hogy a római polgárjog ez időben lényegében semmi komoly előnyt nem jelentett már, igazolja az a tény, hogy Itália elszegényedett, földjét vesztett, állati sorba taszított parasztjai mind a »civis Romanus« büszke címét viselték.⁸¹

7. Kérdés most már, hogy beszélhetünk-e a birodalmi joggal párhuzamos peregrin jogrendszerekről a birodalom összlakosságának római polgárrá tétele után?

A kérdésre igennel válaszolhatunk. A fentiekből ismeretes, hogy az egyes területek, ill. városok peregrin közigazgatási szervezete a constitutio kibocsátása után is fennmaradt, csupán a IV. század folyamán szűnik meg. A büntető törvénykezésben a helyzet változatlan a constitutio után is. S ha itt változás ment végbe, ez nyilván a peregrin rendszerű városi közigazgatás megszűnésével számolódott fel. A polgári törvénykezés területe az egyedüli, amelyben nemcsak a constitutio, hanem a IV. században a provincialis jellegű közigazgatási szervezet felszámolása sem hozott változást. Ha igen, ez csupán annyiban, hogy a birodalmi jog és a helyi jogok között bizonyos kölcsönhatás mutatkozik. Emellett azonban — természetesen a birodalmi jog elsőbbsége mellett — a két jog párhuzamosan is érvényesül.

A fentiekből az következik, hogy az *iu. IV. századra vonatkozóan létjogosultsága van annak a megállapításnak, hogy a birodalmi joggal párhuzamos jogrendszerek élnek a birodalomban*. Bizonyos provinciális városok lakosainak életviszonyait ui., annak ellenére, hogy római polgárok, a helyi jog mind a várossal szemben, mind egymásközi viszonylatban keletkezett életviszonyaikként tekintetében, legalább is jórésztben szabályozza. Csak arról van szó, hogy bizonyos körülmények közt ügyeikben a birodalmi, bizonyos esetekben pedig a helyi jogrendszer szabályai alapján döntenek.

Megszűnik azonban ez az állapot, a IV. század folyamán. A provinciális közigazgatás romanizálása, a büntetőbíráskodás helyi jellegének megszűnésével jár, s így csupán a városi, vagy tartományi illetőségű új római polgárok vagyoni, vagy személyi, ill. családi ügyeiben érvényesülhet a helyi jog. Ez a terület is azonban mindinkább összefüggébe húzódik, és pedig arra a területre, amelyben a római jog ún. személyiségi elve⁸² az uralkodó. Miután a polgári bírói szervezet működését lassanként kizárólag császári hivatalnokok biztosítják, előtűnik a római eljárási jog (extraordinaria cognitio) érvényesül. Ez azt vonja maga után, hogy az anyagi jog szabályai is a birodalmi jog szerint igazodnak. A hazai jognak (lex patriae) csak olyan tételei érvényesülhetnek, amelyek az »új polgárnak« akár a személyi-, ill. családi jog, akár a vagyoni jog területén jelentkező legszemélyesebb viszonyaira vonatkoznak. Ez természetes is, hiszen ezek azok a jogok, amelyek akkor is érvényesülhetnek, ha az »új-polgár« római polgári bírói fórum előtt akár régi polgárral, akár más illetőségű újpolgárral szemben. (A nem személyi vonatkozásokat érintő életviszo-

⁸¹ Dio Cassius szerint (77. 9.) nem is a peregrinek részére előnyösebb helyzet biztosítását célozta Caracalla rendelete, hanem a peregrin és latin városok idejétmúlt privilegizáltságát kívánta ezzel eltörölni, mint pl. az athéniek adómentességét, vagy a helyétek speciális jogállását a birodalomban.

⁸² Schönbauer: Studien zum Personalitätsprinzip. 371. és k. 1.

nyokból származó jogviták csak a római birodalmi jog szerint volnának elbíráltak.) Ezek a jogterületek, amelyeken az újpolgár hazájának peregrin jogszabályai minden körülmények közt érvényesülnek:

a személyiségi jog területe, ahova elsősorban a szabadság és rabszolgaság kérdése tartozik. Ezt igazolja pl. az a tény, hogy a peregrinusra nem vonatkoznak a lex Junia szabályai (Fr. Dosith. 12.), tehát felszabadított rabszolgája még a latinus Junianus jogállását sem nyerheti. Ugyancsak nem vonatkoztak a peregrinus rabszolgatartóra a felszabadítást korlátozó rendelkezések (Gai. 1. 47.). Felszabadított rabszolgájának a helyzetét tehát ettől függetlenül, a hazai jog szerint kellett megítélni. Ide tartozott a cselekvőképesség kérdése. Tyana görög városban a nagykorúság 22 évvel következett be (Phyllost. vita Apoll. 1. 13.);

a családi jog területe a másik hasonló terület. Gaius írja, hogy a Galatia-beliéknél nem ismeretes a patria potestas (1. 55.). Ott tehát helyi jog szerint kell az apa és gyermek viszonyát elbírálni;

a vagyonjog területén specialis intestat öröklési rendet találunk a szíriai jogkönyvben.⁸³

Mindezek alapján lerögzíthetjük, hogy a római birodalmi joggal párhuzamos idegen jogrendszerekkel kb. az iu. IV. század végéig találkozhatunk, de ezekkel is inkább a birodalom keleti, hellenizált felében.⁸⁴ Az, ami e jogrendszerekből az ezt követő időkben fennmaradhatott, nem volt egyéb, mint a személyiségi, családi és részben az öröklési jog bizonyos szabályai, amelyek nyomokban párhuzamosan érvényesülhettek a római polgári bírói fórumok előtt. Lassan azonban ezek is csupán a római birodalmi jogban elhelyezkedő bizonyos kisebb-nagyobb partikularis jellegű jogszabálycsoportokká váltak, Alkalmazásuk ui. római fórumok előtt birodalmi jogként (pro iure et lege) történt az újpolgárok vonatkozásában.

V.

1. A legtágabb értelemben vett római jog rendszerekre tagozódásának kérdésével kapcsolatban tehát az alábbiakat rögzíthetjük:

Róma és Itália területére nézve párhuzamos római és idegen jogrendszerekről csak azon idegen államok vonatkozásában lehet szó, amelyek a Rómával kötött szövetségi szerződés alapján Róma oly szövetségesei lettek, akiknek eredeti jogát Róma nem érintette. Ez államok a Rómával kötött államközi szerződés folytán az önálló szerződéskötési és hadviselési jogot veszítették el csupán, viszont ennek következtében lényegében Róma fennhatósága alá kerültek;

Róma és az Itálián kívüli területek vonatkozásában háromféle jogról beszélhetünk: a birodalmi jogról, a provincialis jogról és a peregrin jogról. A birodalmi jog az, amely a lex Julia óta egész Itália területén (Rómát is beleértve) érvényesül, valamint a római fennhatóság alatt álló Itálián kívüli

⁸³ Mitteis id. m. 313. és k. 1.

⁸⁴ A birodalom nyugati felében az iu. V—VI. században, főként a Délgalliában és Hispaniában kialakult ún. római vulgárjog mint primitivizált római jog korábbi gall, hispán stb. nyomokkal semmi esetre sem jelenthet önálló jogrendszert a birodalmi jog mellett (lásd: Kaser: Rechtsgesch. 48. 1.).

területeken lakó összes római polgárookra, akár egymással, akár idegenekkel állnak jogviszonyban. *Római (birodalmi) jog* érvényesül a peregrinusokra is oly vonatkozásban, hogy a peregrinusok, illetve városaik (a peregrin tartományok) Rómához való viszonyát a birodalmi jog szabályai rendezik. S ha bűnügyeikben, esetleg vagyoni, családi ügyeikben római fórum dönt, úgy rájuk is e birodalmi jog vonatkozik, hacsak a legutóbbi vonatkozásban nem kívánják saját peregrin (városi) joguk alkalmazását. A *provincialis jogot* Róma törvényhozása, ill. jogszabályalkotással felruházott helytartói alkották az egyes tartományok részére. Ennek következménye az, hogy a tartományok lakosainak bizonyos életviszonyait e jog szabályozza, hacsak a provinciai rendtartás (lex provinciae) kivételesen egyes kerületekben, vagy főleg provinciai városokban nem teszi lehetővé a régi helyi szervek bizonyos közigazgatási-, büntető-, vagy polgári joghatóságát, egyes jelentéktlenebb ügyekben. A *peregrin jog* ezzel szemben az a jog, amelyet a Róma alattvalóivá vált peregrinusok Róma által meghagyott régi, hódítás előtti hatalmi szervei a helyi közigazgatás, büntető- és polgári törvénykezés területén Róma engedélye mellett alkalmaznak.

Kérdés ezek után, hogy a három jog közül melyik jelent konkrét, s melyik absztrakt fogalmat? A birodalmi jog szűkebb értelemben feltétlenül konkrét fogalom, hiszen durván megfogalmazva, a római polgárookra érvényes jogszabályok összességét jelenti. Provinciai jogról egységesen beszélni már absztrakciót jelent, hiszen ilyen egységes provinciai jog nem volt, csupán egyes provinciák jogai (pl. a Plinius 79. 80. 112. 114—115. leveleiben említett ie. 64—63. évekből származó és Bithynia részére adott lex Pompeia, vagy a Cilicia részére adott ismeretese). Peregrinus jogról szólni szintén absztrakció, mert ahány nem latin városállama volt Itáliának, amely a Rómával való szövetség alapján megtarthatta eredeti jogát, vagy annak egy részét, ill. ahány tartományi város, vagy provincia volt, amelyben Róma akaratából annak hódítás előtti joga érvényesült, annyi peregrin jogról beszélhetünk.

Ezután felvetődik az a kérdés, hogy a háromféle jog közül melyiknél, vagy melyik absztrakt joghoz tartozó konkrét jognál beszélhetünk jogrendszerről? A birodalmi jog jogrendszeri mivolta vitátlan, hiszen a római polgárok összes életviszonyait szabályozta, hacsak Róma akaratából az ún. új polgárok részére kivételesen lehetővé nem volt téve az, hogy hazai jogukat is érvényesíthessék. Egy adott provinciai jogrendszerről beszélni viszont már aligha lehet. Róma illetékes szervei, vagy a Róma által szabályalkotásra feljogosított bármely hatalmi szerv új, csak bizonyos vonatkozásokban szabályozták a provinciai peregrinusok életviszonyait (pl. a lex Rupilia Sicilia provinciára nézve csak bizonyos bírósági rendtartást adott, mint Cicero [in Verr. 2. 39.] mondja). Más vonatkozásban azonban nem érintették a régi peregrin jogot. Hasonló jelenséget találunk Ciliciában, ahol a helytartó csak bizonyos jogokat biztosított a görögöknek. Lényegében a provinciai jog a birodalmi jogba beékelődő, általában peregrinusokra vonatkozó partikularis jog. A peregrin jogok között egész jogrendszert kitevő jogot találni meglehetősen nehéz. Nehéz pedig azért, mert nyugaton alig vannak adataink az ősi peregrin jogokra, keleten pedig lényegében csak Egyiptom vonatkozásában beszélhetünk erről, ott is gyakorlatilag azért, mert a papyrusok anyaga fenntartotta számunkra e jogrendszer részletes képét. Általában peregrin jogrendszerekről csak abban az esetben szólhatunk, ha az adott peregrin közösség régi, és Róma által fenntartott joga olyan volt, hogy e közösség tagjainak a közösséggel és

egymással fennálló minden, vagy legtöbb életviszonyát szabályozta. Ez természetesen nem zárta ki azt, hogy bizonyos vonatkozásban a birodalmi jog (provinciai jog) ez embercsoport bizonyos életviszonyait ne rendezte volna. Persze, ez a tény már az adott peregrin jogrendszer keretein kívül esett. Amennyiben persze több provinciai peregrin közösség közös, saját jogrendszerral rendelkezett, úgy a közösségek közös konkrét jogrendszeréről lehet szólni.

A birodalmi jog tehát szűkebb értelemben véve a római polgárok összes életviszonyait rendező szabályok összessége (a római polgárok közösségének joga)

tágabb értelemben viszont felöleli:

egyrészt a provinciai jogokat,

másrészt az »újpolgárok« azon hazai jogszabályait is, amelyek bizonyos előfeltételek mellett római fórumok által is figyelembe vétetnek.

2. Feleletet kell továbbá adnunk a már fent mondottak alapján összefoglalóan arra a kérdésre, hogy mely időben érvényesülhettek a Róma uralma, fennhatósága alatt álló területeken párhuzamos jogrendszerek.

A kezdő időpont — mint kifejtettük — Róma latiumi hegemoniájának végleges megteremtésével esik egybe (ie. 338). Eddig az ideig ui. — ha Róma néha vezetés szerepet vitt is Latium városai között — a többi latiumi város-állam lényegében Rómával szövetségben, vagy azon kívülálló olyan államok voltak, amelyeket Róma az önálló hadviselés és szerződéskötés jogától nem tudott megfosztani. Ha e jogok korlátozottak, ez kölcsönösen ment végbe, s bizonyos szövetségi érdekek tették csak indokolttá.

A végső időpont, amikor még párhuzamos jogrendszerekről szólhatunk, az iu. IV. század. A hellenisztikus területek hódítás előtti és a constitutio Antoniniana által nem érintett közigazgatási szervezete ekkor szűnik meg végképpen.

A két időpont között párhuzamosan érvényesültek (a hegemonia-rendszernél mérsékeltőbb a provincia-rendszerrel erősebb elsőbbséggel) Róma saját jogrendszere, valamint az egyes itáliai szövetséges városok, majd pedig peregrinus városok, ill. tartományok peregrinus jogrendszerei, ahol ilyenek egyáltalában léteztek.

Az iu. IV. századtól kezdve már csak egy római jogrendszer van, amely azonban sok vonatkozásban erősen partikuláris színezetet mutat, ami abból adódik, hogy az ún. új polgárok egyes, személyiségüket érintő jogszabályai (a jogképességet, cselekvőképességet, atyai hatalmat, házasság érvényességét rendező normák) bizonyos előfeltételek mellett pro iure et lege érvényesülnek.

E kisebb jelentőségű és inkább a megoldások formáiban, mintsem a lényegben mutatkozó eltérések mellett azonban egy általános, nagy egységsülési folyamat indul meg, és pedig nemcsak a római birodalomban eddig párhuzamosan élő jogrendszerek között, hanem magában a szűkebb értelemben vett római jogban (birodalmi jog) is. E kérdés még rövid vizsgálatot igényel.

3. A fentiekben már kimutattuk, hogy amennyiben éltek is párhuzamos jogrendszerek a római uralom alatt álló területen, ezek alapintézményeiben, elsősorban a két tulajdoni formában és pedig a rabszolgatulajdonban és a közönséges árutulajdonban jelentős, struktúrbeli különbség nem volt. Ezt indokolta:

egyrészt az a körülmény, hogy a rabszolgatartó társadalmi rendszerben élő Róma uralkodóosztálya csak olyan társadalmi rendszereket tűrhetett meg a birtokba vett területeken, amelyben a munkarendszer a rabszolgarendszer, tekintet nélkül azonban arra, hogy ez a fejlettség milyen fokán áll,

másrészt az, hogy Róma uralkodó osztálya nem tűrhetett meg olyan jogrendszert, ill. egyes jogrendszereken belül olyan intézményeket, amelyek szemben állóak voltak a szűkebb értelemben vett római jogrendszer alapintézményeivel. Ezért kopott el pl. a római uralom alatt a kollektív (állami) rabszolgatulajdon intézménye Egyiptomban, szemben a római egyéni rabszolgatulajdonjoggal.

Hogy azonban Rómában mégis több jogrendszer érvényesült párhuzamosan a IV. századig, ennek többféle oka volt:

egyrészt a római birodalomba bekerült meghódított népek társadalmi rendje, termelési viszonyai a legváltozatosabb képet mutattak abból a szempontból, hogy egyes népek még csak az államalakulás (rabszolgatársadalom) mezsgyéjén állottak (germán törzsek), más népeknél már kialakult a rabszolgarendszer, ismét másoknál (pl. a görögöknél) ez már elérte fejlődésének csúcspontját, másoknál pedig, mint Egyiptomban, már ezt túl is haladta, s a feudalizmus már erősen előrevetítette a maga termelési viszonyait;

másrészt — és ez a latin államokra vonatkozik — Róma a rokonnépek egy részével bizonyos politikai megfontolásoktól vezérelve hegemonia politikát folytatott, ami e rokonnépek körében jobban szolgálta hatalmának megerősödését mintha a provincializálás útját választotta volna. A hegemonia politika viszont elkerülhetetlenné tette azt, hogy Róma egyes latin városoknak belső autonómiáját meghagyja, ez pedig együtt járt a régi jogrendszerük meghagyásával, de csak annyiban amennyiben ez Róma legfontosabb érdekeit nem érintette. Így érthető meg, hogy a Rómával kötött szövetségi szerződés ez államokat általában mindig megfosztotta az önálló hadviselés és szerződéskötés jogától.

Végül — és ez főleg a provinciákra vonatkozik — a római polgárság, helyesebben Róma uralkodóosztálya, Róma hagyományos hódító politikája folytán kialakult »egyeduralmi ideológia« alapján (korábban a maga nacionális gögje folytán) nem engedte meg azt, hogy az uralkodóosztály tagjai szemében sehonnai peregrinusok ugyanazokkal a jogokkal élhessenek, amelyekkel a római polgárok.

A dominatus kezdetétől azonban a párhuzamos jogrendszerek létének indoka fokozatosan megszűnik. Már a köztársaság végétől bizonyos nivellálódási folyamat indul meg, majd fejeződik be Itália és a provinciák gazdasági fejlődése között eddig mutakozó egyenlőtlenségek tekintetében. Ez azt jelenti, hogy az árutermelés ennek folytán lényegében azonos fokon jelentkezik az egész birodalomban. A fejlődésben elmaradt területek elérik a fejlett területek árutermelését, és így most már nemcsak a tulajdoni viszonyok, de a forgalmi viszonyok azonossága is megvan. Itália különböző jogrendszerei létének indoka elvész akkor, midőn a lex Julia Itália minden szabad lakosát római polgárrá teszi, a provinciákban élő jogrendszerek párhuzamos fenntartásának indokát pedig a constitutio Antoniniana számolja fel formailag is. Egy birodalomban, ahol kis kivétellel a polgári jogokkal mindenki rendelkezik, nincs indoka annak, hogy külön jogrendszereket tartsanak fenn. Ez persze nem jelenti azt, hogy a helyi szokások az újpolgárok legszemélyesebb

jellegű viszonyaiban (személyi, családi, esetleg végrendelkezési vagy más öröklési jogi viszonyaiban) a továbbiakban ne érvényesülhettek volna. Ugyanis még a kapitalista, ill. feudálkapitalista államok egyetlen jogrendszerében is éppen ezek az életviszony-területek azok, ahol a partikularizmus, vagy az államon belüli perszonalitás érvényesülni szokott (pl. nálunk a jászkun házassági vagyonjog, vagy a perszonalitás elve az 1894. XXXI. tc. életbeléptéig az egyházi házassági köteléki jogok tekintetében).

A birodalom termelési viszonyainak teljes egységesülése, s ennek folytán az áruterelés és áruforgalom nivellálódása, a kereskedelem egységének fokozatos kialakulása tehát kizárja a római birodalomban, a fent említett időtől (IV. sz.) kezdődően a több párhuzamos jogrendszer létét, s kialakult egy itt-ott ugyan partikularizmussal színezett, de végeredményben egységes birodalmi jog.

Emellett magában a korábban birodalmi jognak nevezett római jogban is a dominátus idejétől egy egységesülési folyamat jelentkezik mind erőteljesebben. A *ius civile*, *ius honorarium* kategóriák e korban már mind a múltéi, ha névleg még jelentkeznék is (sőt a *ius civile* eredeti értelmétől eltérőleg ekkor néha az egész római jogot, néha a jogászjogot jelenti). A *ius publicum* és *ius privatum* kategóriái is fokozatosan feloldódnak. Ez egységesülési folyamatot jól jelzik egyrészt a császárság kezdetétől az ún. *digesta*-irodalom, amely a civil- és praetori jog egységes tárgyalását tűzi ki célul, a magánosok majd a császárok rendeletgyűjtő tevékenysége (*Codex Gregorianus*, *Hermogenianus*, *Theodosianus*), *Salvius Julianus Edictum Perpetuum*, az idézési törvény (iu. 426), a jusztinianuszi kodifikációt megelőző törvényhozási aktusok (pl. a *quingaginta decisiones*) s végül maga a jusztinianuszi kodifikáció, amely csak jogforrási különbséget tesz a rendeleti jog (*Codex*) és jogászjog (*Digesta*) között.

4. Bármilyen érdekes és tanulságos lenne a Rómában párhuzamosan érvényesülő jogrendszerek egymáshoz való viszonyát, azok tagozódását vizsgálni stb., ez gyakorlatilag nem vihető keresztül és különösebben nem is indokolt.

Nem vihető keresztül azért, mert részletes adataink csak a szűkebb értelemben vett római jog rendszeréről vannak, az idegen jogrendszerek létre nézve Egyiptomon kívül csak elszórt és rendkívül hézagos dokumentumokkal rendelkezünk.

De nem is indokolt a kérdés ilyen széleskörű vizsgálata. Az újszemléletű romanisztika döntő feladata, hogy a római jog azon intézményeinek külső formáit belső összefüggéseit tárja fel a gazdasági alappal való kapcsolatukban, amely intézmények formájukban, struktúrájukban (ha nem is tartalmukban) a szocialista polgári jogban is bizonyos jelentőséggel bírnak. Ezek az intézmények pedig nem az római uralom alatt állott peregrinusok jogrendszereiben találhatók meg, ha nem a szűkebb értelemben vett római jogban s ha e népek jogából eredtek is, akkor is mint *ius honorarium*, szűkebb értelemben vett római jogokká váltak.

Профессор
Д-р. ЭЛЕМЕР ПОЛАИ

ПРАВОВЫЕ СИСТЕМЫ В ДРЕВНЕМ РИМЕ

(Резюме)

В рабовладельческом обществе разница между гражданами и другими свободными подданными, в феодальном строе партикуляризм делает возможным то, что внутри одного государства может существовать больше правовых систем. Однако то, что в таком данном государстве действительно имеется ли в наличии больше правовых систем, требует тщательного исследования. Ибо речь о правовой системе может быть только в том случае, если данный комплекс правовых норм регулирует все или большинство условий жизни групп людей, организованных в одном государстве или внутри государства в одну единицу.

I. В Риме больше правовых систем могло действовать в результате т. назв. перигринных прав, происходящих от времен до завоеваний. В широком смысле слова эти перигринные права означали также римское право, так как они относились к подданным, не являющимся римскими гражданами. Для того, чтобы разыскать чужие правовые системы, действующие параллельно с римской правовой системой с ущем смысле слова, следует изучить:

1. Период гегемонии Рима до Лекс Юлия (90 г. до н. э.)
2. Период от Лекс Юлия до Конституцию Антониниана (212 г. н. э.)
3. Время после Конституцию Антониниана.

II. Как это может быть установлено из извещений Феста, Рим обращался с италиянскими городами, находящимися с ним в договорных отношениях в следующие четыре способа:

- а) или обеспечил для них внутреннюю автономию, или
- б) предоставил для них статут римского города, сохранив их имущественное и семейное право,
- в) назначил для них руководящего административного чиновника,
- г) или правосудие выполнялось префектом, высланным из Рима даже по делам имущественного и семейного права. О правовой системе, параллельной с римской, можно говорить таким образом только в отношении городов, принадлежащих к категории а). (Фунди, Кумэ, Тускулум и пр.). Лекс Юлия объявил всю Италию территорией города Рима и таким образом с 90 г. до н. э. в Италии сохранилась только единая правовая система.

III. Рим ввел в Италии систему гегемонии. Аннексия территорий вне Италии совершалась путем провинциализации (земля становилась римской, была обложена налогом, жители были порабощены, те, которые сохранили свободу, не получили римского гражданства, центральная администрация и судопроизводство по политическим делам было в руках наместника). При системе гегемонии было больше формально самостоятельных государств, при провинциальной системе консервировалось прежнее право, так как Рим тут не распространял право граждан. Существование параллельных правовых систем таким образом было дано при обеих системах. В период с Лекс Юлия до конституцию Антониниана такие правовые системы —

согласно сохранившимся документам — наблюдались главным образом в Сицилии и в Египте. Лекс Гиероника содержит порядок обложения налогом для Сицилии (Циц. ин Верр. 5. 32.) Город Панормос имел отдельный совет (булэ), и некоторые города отдельные народные собрания. Уголовное судопроизводство выполнялось во время республики самыми городами (Моммсен). В соответствии с эдиктом наместника жители Сицилии по своим спорам «ad leges suas geisere», а Цицерон говорит об «iuris Siculorum». Местная администрация в Египте и после римской колонизации сохранила в течение столетий свой местный характер (стратегос, гьерархос). уголовное правосудие осуществлялось отчасти в соответствии с законами Бохриса (VIII судопроизводства путем городских чиновников (Миттейс). Супружество между бра- судопроизводства путем городских чиновников (Миттайс). Супружество между бра- тами и сестрами, опекуство со стороны мужа, брак юс репрезентационис при за- конном наследовании продаиваствляли египетское наредное право с римским импер- ским правом. Из не полных данных можно предположить, что греческие города Терми, Фокус, Аморгос, Гортини имело собственную правовую систему.

Перегринные правовые системы однако существовали более на востоке. Эти территории попали под господство Рима в такое время, когда они находились на высшей степени рабовладельческого строя и таким образом их правовые системы были развитые, поэтому они не поддавались романизации в той мере, как системы норм поработенных западных народов, из романизации которых возникло в поклас- сической эпохе западоримское вульгарное право (Э. Левн), которое не представляло отдельную правовую систему.

IV. Конституцию Антониниана, которая распространила римское гражданское право за исключением «перегрини дедитиции» на все свободные граждане империи, не отменила сразу все перегринные правовые системы. В противоположность предполо- жению Миттейса, Шенбауэр указывает на то, что конституция сохранила за новыми гражданами их «цивитас перегринна». Это доказывается и фактами. И после консти- туцию остался в некоторых греческих городах (Аморгос, Панормос) прежний адми- нистративный порядок. Уголовное судопроизводство осуществляется наместником только по политическим делам. Конституция прекратила только развитие перегринного права, но сделало возможным применение прежних перегринных правовых норм. Эти распоряжения действовали и в отношении новых граждан «про юре ет леге» (Д. 1. 3. 33.), поскольку императорские эдикты не содержал других распоряжений (Д. 47. 12. 3. 5.). Однако параллельные правовые системы прекращают свое существо- вание в течение IV. века. Остались из них только некоторые положения права лич- ности, семейного права и наследственного права. В течение времени эти преврати- лись в партикулярные положения права империи. Их применение совершалось перед римскими имперскими инстанциями к новым гражданам «про юре ет леге».

V. Однако, между этими правовыми системами не могло быть большего расхождения. Господствующий класс Рима не мог терпеть существования такой па- раллельной правовой системы в пределах страны, которая была притивоставлена рабовладельческому строю и рабовладению. Поэтому ослабилась система коллектив- ного (государственного) рабовладения в Египте во время римского господства. При- чиной того, что вопреки этого действовало в Риме больше правовых систем, являлось то обстоятельство, что поработенные народы находились на различных степенях хозяйственного развития по сравнению с Римом. При этом гегемониальная политика к латинам требовала сохранить правовую систему отдельных городов, в отношении перегриннов высокомерие римлян не допускало, чтобы право римских граждан действо- вало по взаимоотношениям «перегринных проходимцев».

Начиная с IV. века унификация производственных отношений, нивелиция то- варного производства, унифицированная торговля исключали существование парал- лельных правовых систем. При этом, в самом праве империи произошел унифици- рующий процесс в результате вышеизложенных. Это было представлено также и нормальным сплетением гражданского и преторского права, тенденцией кодифициро- вать право (Кодекс Григорианус), через «лекс цитационис» и унифицирующими актами до кодификации Юстиниана (Квинквигинта децизионес) и самой кодифика- цией Юстиниана.

RECHTSSYSTEME IM ANTIKEN ROM

(Inhaltsangabe)

Das gleichzeitige Bestehen von verschiedenen Rechtssystemen im selben Staate wird in der Sklavengesellschaft durch den Unterschied von Staatsbürgern und anderen freien Untertanen und im Feudalismus durch den Partikularismus ermöglicht. Es muss jedoch immer sorgfältig untersucht werden, ob in einem solchen gegebenen Staate wirklich verschiedene Rechtssysteme bestehen. Die Voraussetzung eines Rechtssystems ist nämlich die Regelung sämtlicher oder fast sämtlicher Lebensverhältnisse einer als Staat oder im Rahmen eines Staates als Einheit organisierter Menschengruppe durch das gegebene Rechtsnorm-Komplex.

I. In Rom wurde das Bestehen von verschiedenen Rechtssystemen durch die Anerkennung der aus der Voreroberungszeit stammenden sogenannten *Peregrinenrechte* ermöglicht. In einem weiteren Sinne gehörten auch diese *Peregrinenrechte* zum römischen Rechte, indem sie auf Untertanen die keine Staatsbürger waren, angewandt wurden. Um diese mit dem im eigentlichen Sinne genommenen römischen Rechtssystem parallel bestehende fremde Rechtssysteme erforschen zu können, müssen wir 1) die von der latinischen Hegemonie Roms bis zur *lex Julia* (90 v. Z.) sich erstreckende Zeitspanne, 2) die Periode von der *lex Julia* bis zur *Constitutio Antoniniana* (212 n. Z.) und 3) den der *Constitutio Antoniniana* folgenden Zeitraum ins Augenschein nehmen.

II. Aus den Berichten von Festus (De verb. sign 127. und 233.) geht hervor, dass Rom seinen Vertragspartnern eine der folgenden vier Behandlungsweisen zuteil werden liess: a) es wurde ihnen eine interne Autonomie zugesichert, b) nebst Belassen ihres alten Vermögens- und Familienrechtes haben dieselben die Statuten einer römischen Stadt erhalten, c) es wurde aus Rom selbst ein leitender Administrationsbeamte zum Vertragspartner delegiert, d) selbst in Familien- und Vermögensangelegenheiten wurde die Rechtsprechung einem aus Rom abgesandten Praefectus anvertraut. Von einem mit dem römischen Rechtssystem parallel bestehenden Rechtssystem kann also blos in den Städten der Kategorie a) die Rede sein (Fundī, Cumae, Tusculum usw.). Seit der *lex Julia* war ganz Italien als Stadtgebiet von Rom angesehen, sodass seit 90 v. Z. lediglich ein einziges Rechtssystem in Italien bestand.

III. In Italien wurde von Rom das System der Hegemonie eingeführt. Zur Einverleibung der ausser Italien liegenden Gebieten diente die Methode der *Provinzialisierung*. (Grund und Boden gehörte Rom; ein Teil der Bevölkerung wurde als Sklave verkauft; auch die Freigebliebenen haben keine *civitas romana* erlangt; zentrale Verwaltung und politische Rechtsprechung wurden in die Hände des Statthalters gelegt).

Das System der Hegemonie belies eine grössere Anzahl von formell selbständigen Staaten, wogegen das System der Provinzialisierung eine stärkere Konservierung des alten Heimatrechts versicherte, da bei der Provinzialisierung sehr selten das Bürgerrecht von Rom erteilt wurde. Die Möglichkeit von pararell bestehender Rechtssystemen war also in beiden Fällen gegeben. Im Zeitabschnitt zwischen der *lex Julia* und der *lex Antoniniana* ist laut der nachgelassenen Dokumenten hauptsächlich in Sizilien und Aegypten das Vorhandensein solcher Rechtssysteme wahrnehmbar. In der *lex Hieronica* finden wir eine speziell sizilianische Steuerregelung (Cic. in Verr. 5. 32). Die Stadt Panormos besass einen eigenen Rat (bule), mehrere Städte behielten ihre Volksversammlung. Die Rechtsprechung in Strafsangelegenheiten wurde unter der Republik von den Städten selbst ausgeübt (Mommsen). Laut eines Edikten des Statthalters besaßen die Sizilianer das Recht, in Rechtsstreiten zwischen Sizilianern »ad leges suas reicere«. Cicero spricht von einem »ius Siculorum«.

Die ägyptische Lokalverwaltung behielt durch Jahrhunderte der römischen Kolonialherrschaft ihren lokalen Character (strategos, eirenarchos). Die Recht-

sprechung in Strafsachen erfolgte aufgrund der Gesetze von Bokchoris (VIII. Jahrhundert). Die Rechtsprechung in Zivilsachen war laut den Bestimmungen des hellenistischen Gerichtsverfahrens den Stadtbeamten überlassen (Mitteis). Institutionen wie die Geschwisterehe, die Vormundschaftsrechte des Gatten, die Probeehe, das »daneion«-Geschäft, das Nichtvorhandensein des »ius representativis« im Falle der gesetzlichen Vererbung usw. zeigen Gegensätze des ägyptischen Volksrechts und des römischen Reichrechts auf. — Einige unvollständige Daten lassen auch auf ein eigenes Rechtssystem der griechischen Städte Thermi, Phokis, Amorgos, Gortyn in den römischen Zeiten schliessen.

Solche Peregrinenrechtssysteme bestanden jedoch eher im Osten. Diese Gebiete wurden nämlich bei einem hohen Entwicklungsgrad des Sklaventums der römischen Herrschaft unterworfen, als sie schon hoch entwickelte Rechtssysteme besaßen die nicht so stark romanisiert werden konnten wie das Stammesnormensystem der unterworfenen Völker des Westens, deren Romanisierung in der nachklassischen Zeit zum weströmischen Vulgarrecht führte (E. Levy), das kein selbstständiges Rechtssystem darstellte.

IV. Durch die Constitutio Antoniniana, durch welche das Bürgerrecht auf alle freie Untertanen des Reiches, die »peregrini dedititii« ausgenommen (?), erstreckt wurde, konnten die Peregrinenrechtssysteme nicht auf einen Schlag abgeschafft werden. Im Gegensatz zu Mitteis weist Schönbauer darauf hin, dass durch die Constitutio die »civitas peregrina« der Neubürger keine Einschränkung erlitt. Die Tatsachen sprechen ebenfalls für eine solche Auffassung. Auch nach der Constitutio besteht in einigen griechischen Städten (Amorgos, Panormos) noch die alte Verwaltungsordnung. Das Strafverfahren wird nur in politischen Angelegenheiten durch den Statthalter geführt usw. Durch die Constitutio wurde also zwar eine weitere Entwicklung des Peregrinenrechts aufgehoben, die Anwendung der Verfügungen des früheren Peregrinenrechts aber durchwegs ermöglicht. Diese Verfügungen behielten für die Neubürger ihre Geltung »pro iure et lege« (D. 1. 3. 33.), infolge kaiserlicher Verordnungen nicht anders verfügten (D. 47. 12. 3. 5.).

Im Laufe des IV-ten Jahrhunderts hören aber die Parallelrechtssysteme auf. Bloss einige Regeln der Persönlichkeits-, Familien- und Erbrechts bestehen noch weiter. Auch diese umwandeln sich jedoch langsam in Partikularregeln des Reichsrechts. Ihre Anwendung erfolgte nämlich betreffend die Neubürger »pro iure et lege« durch die römischen Gerichtsorgane.

V. Zwischen diesen Rechtssystemen konnten aber keine bedeutende Unterschiede bestehen. Die herrschende Klasse Roms hätte nämlich im Innern des Reiches kein parallel existierendes Rechtssystem geduldet, das mit dem Sklavensystem, dem Sklaveneigentum unvereinbar gewesen wäre und hätte sogar keine Abweichung von der herrschenden Form des Sklaveneigentums geduldet. Diesen Umstand ist es zuzuschreiben, dass unter der römischen Herrschaft die Institution des kollektiven (staatlichen) Sklaveneigentums in Ägypten dahinschwand, eben weil sie dem individuellen Sklaveneigentum von Rom einigermaßen entgegengesetzt war. — Die Tatsache, dass in Rom doch mehrere Rechtssysteme nebeneinander bestanden, ist dadurch begründet, dass die eroberten Völker im Vergleich mit Rom an verschiedenen Stufen der wirtschaftlichen Entwicklung standen. Auch aus der Politik der Hegemonie über den Latinen folgte das Bestehenlassen des Rechtssystems einiger Städte; in Bezug auf die Peregrinen wäre es wieder mit dem römischen Stolz unvereinbar gewesen, in den gegenseitigen Beziehungen der »hergelaufenen« Peregrinen das römische Bürgerrecht anzuwenden.

Seit dem IV-ten Jahrhundert liessen die Einheitlichkeit der Produktionsverhältnisse und des Handels sowie die Nivellierung der Warenproduktion keine parallel bestehende Rechtssysteme mehr zu. Selbst im eigentlichen Sinne genommen Reichsrecht ist infolge der obenangeführten Tatsachen ein Vereinheitlichungsprozess wahrnehmbar. Dieser Prozess ist durch eine langsame Verflechtung, auch der Form nach, von Zivil- und prätorischem Recht, eine Tendenz des Sammelns (Codex Gregorianus usw.), die »lex citationis«, die der justinianischen Kodifikation vorangehenden Vereinheitlichungsakten (Quinquaginta decisiones) und selbst die justinianische Kodifikation gekennzeichnet.